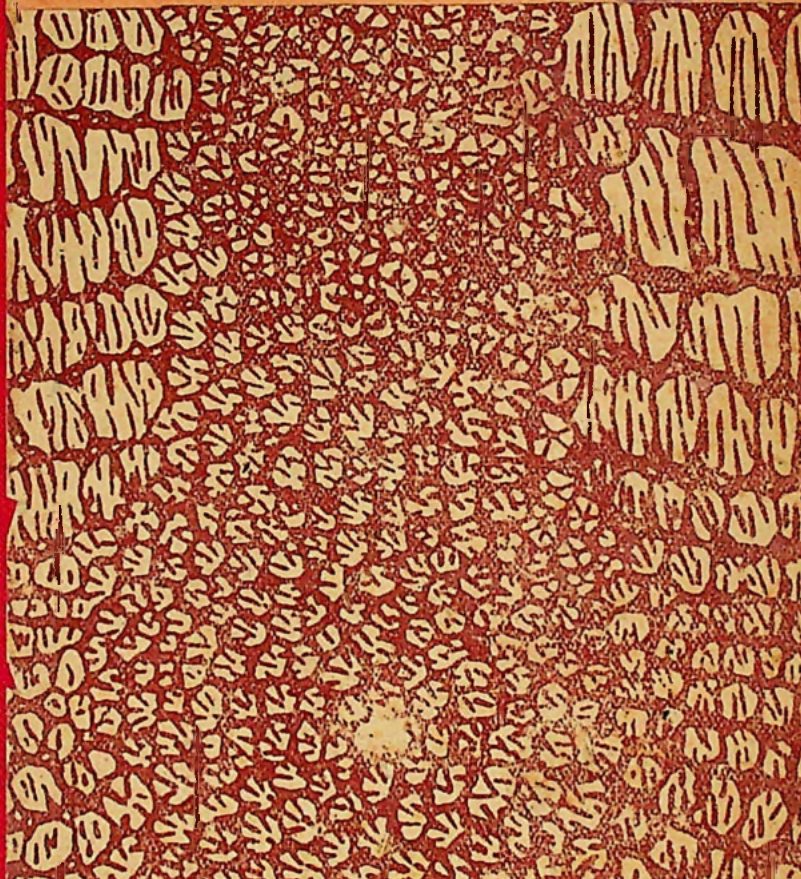

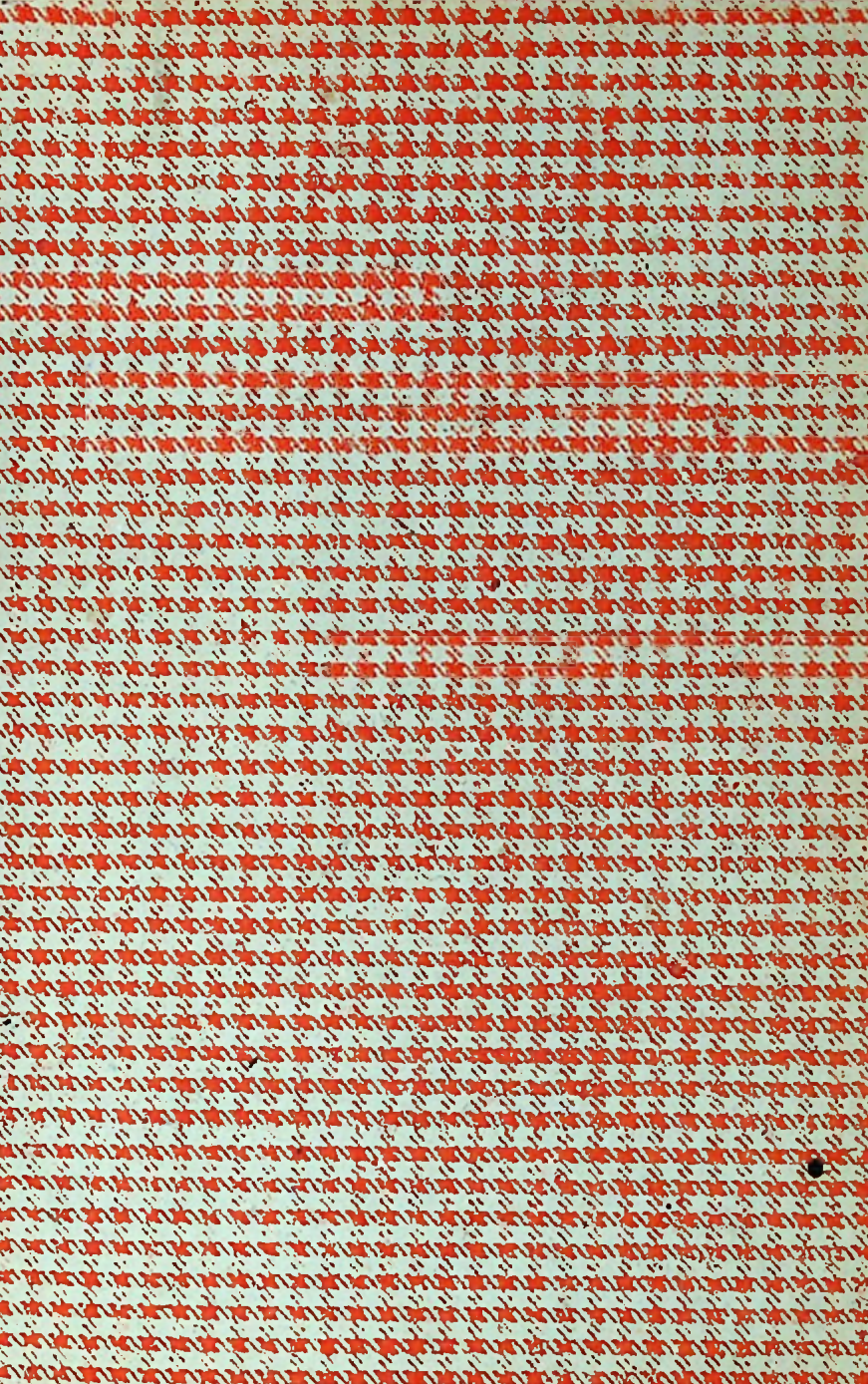
3682

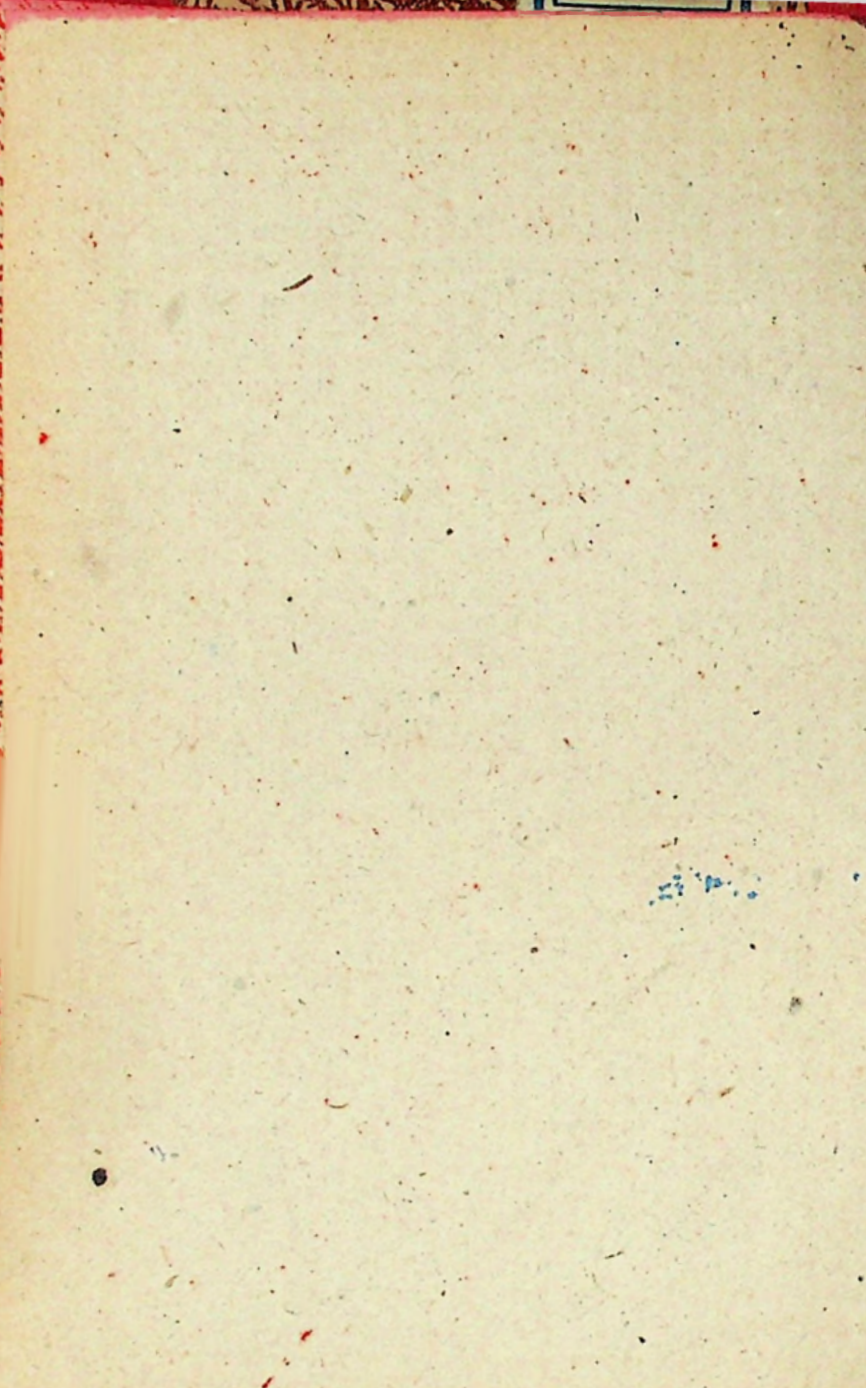
886.09

Васа Стајин
Јован Јовановић-Змај

Сигнатура

Презиме и име писца:

~~11-1710~~

Стажист

✓ 26.09 Boca

НАСЛОВ ДЕЛА

Toban Tobanobute 3 maj

Место и год. издания *Нови Сад 1933 Скопје*

[illegible]

ВАСА СТАЈИЋ

1710

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ- ЗМАЈ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕСЛОВЦА

Бр. 368

С.рука 886.09

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕСЛОВЦА

Бр. 1710

Одељење С С.рука III

НОВИ САД 1933 СКОПЈЕ

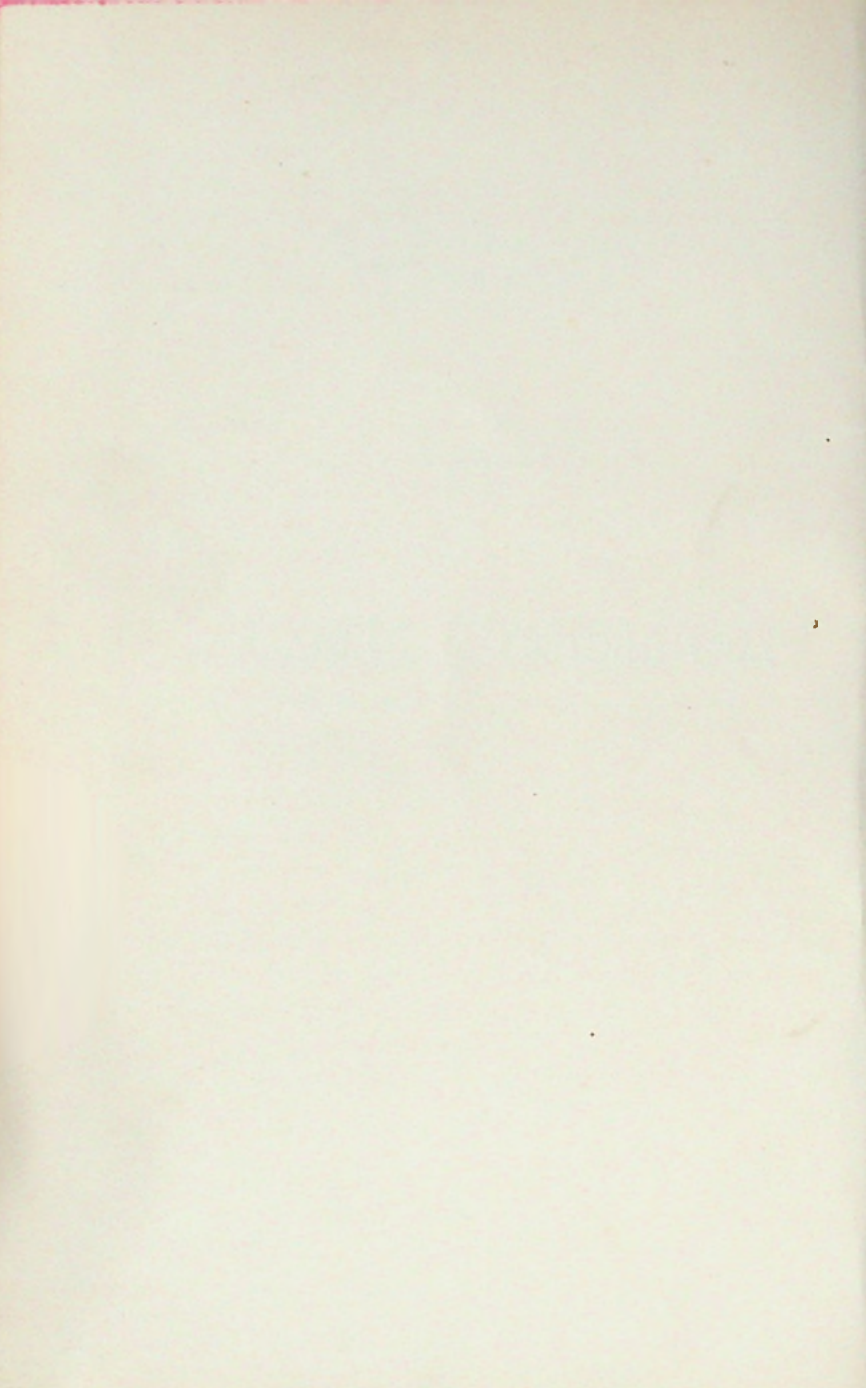
ИЗДАЊЕ КЊИЖАРЕ „СЛАВИЈА“

Штампарија Павле Јелашић, Петроварадин.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДМИТРИЈЕВИЋ“
ЛЕСКОВАЦ

ГЛАВА I

Детињство и Младост

1833 ноемврија 29 крестисја и миром свјатим помазасја трем мене долуподписанаго младеца Јован рождениј сего 27 от огна благороднаго Господина Павла от Јоаннович адвоката и матере Марија избраних гражданов здјешних. Воспријемник бист благородниј Господин Георгиј Сервијскиј притјажатељ Терек Канџе гражданни здјешниј.

ДАНИЛ ПЕТРОВИЧ

катедр. протопресв. Новосадскиј

Тако је копиран први акт сачињен о доласку на свет овог песника. Овом копијом хтело се 1903 рећи песнику да он не зна, и да целог века свог није тачно знао дан свога рођења. Јер се 1903 године није констатовало да је овај запис само копија оригинала који је 1849 пропао. И да у књизи копија, у којој је сачуван овај запис, има много преписивачевих погрешака: да, према томе, може остати дан 24 новембра као дан песникова рођења.

Да ли 24, или 27 новембар, питање није нимало важно. Далеко је важнији остали текст записа, у ком се говори о благородству, о изабраном грађанству, о новосадском грађанству притјажатеља једног великог спашука. Тај нас текст уводи у материјалну средину и друштво којих више нема, а у којима је песник провео најважнији за потоњу му каријеру одсек живота, детињство.

Пре сто година, највише српско друштво су чинили световни и црквени племићи Срби у Угарској. Прокриштењу песника, то друштво заступа Ђорђе Сервијски, последњи изданак цинцарске трговачке породице која је 1781 купила један од највећих банатских спашука и тиме добила племство. Иако су Срби од песникових кума много више очекивали, него што је он дао стипендијском задужбином која носи његово име, он је ипак прилично заслужно назив који су му дали савременици: »Србски муза меценат«.

Избрано грађанство постојало је код Срба само

у слободним краљевским градовима, у Темпшвару, у Новом Саду и Сомбору, и у привилегисаним варошицама у Суботици и Вел. Бечкерекy. У граничарским такозваним слободним комунитетима, поред грађана, био је само мали број чланова спољашњег Сената (Земун, Карловци, Панчево, Бела Црква, Митровица и Петроварадин), са мање права. Тек, у оно време кад су по вапшарма пољико продавани лесковци, и кад су у Хунгарији батине некако нарочито радо ударане, соп атоге, каже један савременик, — био је од њих имун и обичан грађанин. Тим пре изабрани грађанин, какав је Павле Јоанович од године 1831, кад је изабран место одступилог оца свог, Кишјаноша. Напослетку, адвокат Павел Јоанович је и племић, армалиста; Кишјаношева племићка диплома је проглашена 4 марта 1811.

Значи, песник је рођен врло близу највишег српског друштва, ако не у самом том друштву. Рођен у улици Златна Грета, која је то име послала већ 1748, кад је постао Град Нови Сад. Та је улица насута, насипом дигнута над водоплав. То је улица српске пителегеније; у њој је рођен и Ђуро Даничић, из ње полази и Данилова улица у којој је дуги свој живот провео прота Данило Петровић који је песника крстио.

Рођен је песник у »малој кући Сервицких« која је 1899 разнесена да направи места данашњој, проширеној згради гимназије. Сачувана је фотографија те куће која да је имала свега две собе, четири прозора с улице и мансарду, »кровњачу«; и кад је видео фотографију из 1899, Змај се сетио куће својих првих година, како је она, изгледа, преоправљена после 1749; потврдио је да је кућа у његово детињство изгледала онако, како је на фотографији.

Кажу неки да су песникови родитељи уселили у »малу кућу Сервицких« одма чим је из ње, 6 априла 1833, преслио Павел Јосиф Шафарик, генерални оснивач славистике; и то није немогуће. Најбољи биографи Шафарика кажу, додуше, да је Шафариков први стан био у кући Сервицкога, да је у њему мало остао, и да је

променено још два стана; али кажу и то да је у јесен 1823 преселио »у владицин двор, из кога се гледало у гимназијско дворште«, а то је опет кућа Сервицких.

У Златној Греди није песник живео дуго као што је он мислио. Није живео до своје шесте године. Још он није напунио четврту годину живота, а деда по матери, Павле Гавански, трговац из Сентомана, купио је кућу у којој ће песник провести друго детињство и младост своју. 14 новембра 1837 сачињен је купопродајни уговор по ком је кућа у хлебарском сокаку, — данас је пред њом Трг Косте Трифковића, — продата Гаванском за 10000 фор. шајна с тим да по истеку десет дана буде испражњена. И одиста, 17 новембра 1837 уведен је Гавански, *in persona illius filiae Mariae Nobilis Dni Pauli Joannovits Civitatis hujus senatoris consortis*, у посед те куће, у коју су, без сумње, Јовановићи одма и усељили.

Песник је, значи, до дубоке старости сачувао успомене из најранијих година свог детињства, док се сећао куће у Златној Греди. Така рана сећања се могу тумачити само јаком осетљивошћу будућег песника. »Кад смо се иселили из те куће, пише Змај, кадгод сам поред те куће прошао, љубно сам је, и то сам тек онда престао чинити, кад сам постао »промућурнији«, пак ми се чинило да је то срамота.«

Врло вероватно, те куће у Златној Греди се сећао Змај кад је, у календару Панчевац за 1878 годину, објавио, »одломак из најдањег буџака мојег памтења«, под насловом Ојачар. Он ту не спомиње »кровњаче« ни бунара са точком и каблом; једино се сећа затворена ходника и баните; а највише огњишта у кухињи, које је ваљда било пространо, док су под њим »и дрва стајала, и мачка се омацила, и Бела се општенила, па поред свега тога и ја сам довољно места имао да ту најем уточишта од најстрашније опасности, која је онда грозила данашњим људима«, од ојачара.

У малој кући Сервицких, у Златној Греди, вероватно, било је за адвоката првенца више друштва. Још су у животу и деда и баба по оцу му. Аквизитор племства,

а распикућа оца свога Константина, Јован звани Киш-јанош, који је до 1783 године учио латинске школе, а онда до 1786 канцелиста новосадског магистрата; после трговац, изабраног општества член, па пронаоли трговац; па од године 1804 поново чиновник магистрата: од 1806 председник изабраног општества и манипулант градске касе за дрва, а од 1818, до смрти деловођа магистрата и чувар списа за грађанске парнице. Тај деда, који је још знао грчки, а отац му Коста као да је само грчки знао писати, умро је 18 марта 1835, и песник га није могао запамтити. Није запамтио ни бабу по оцу, Марију рођену Грујић из Будима, која је умрла негде између 10 јула и 29 октобра 1836. Из Златне Греде, он спомиње само »лепу Катус«, која је била »не управ слушкиња, више као нека потсвојкиња«, и која га је у шетњу и цркву водила, свлачила и облачила. По томе што су је у шали називали »будимском ружом«, и што Змај мисли да је запета и била родом из Будима, можемо мислити да је била из својте Марије Грујић, Змајеве бабе, па би то била ипак јача једна веза са Будимом и његовим општеством, у XVIII столећу првим у Српству. Зацело, »лепа Ката« је била она дадиља чије се песме Змај сећао 1873 године:

У Будиму граду чудно чудо кажу,

Гуску оседлану, патку потковану и т. д.

Деда Паја Гавански, који као да је имао јединицу, Змајеву матер, често је долазио у Златну Греду. Нема сумње, он је био задовољан са својим зетом, па и с каријером коју је овај правпо. И кад му је зет 22 јануара 1835 изабран за сенатора, а та је служба све до 1848 била доживотна, деда Паја је почео да тражи кућу за своју кћер, за зета и унука. Прво је био нашао кућу у Златној Греди, направно контракт са њеним власником, Филипом Недељковићем, Шиђанином, оцем народног добротвора, Ђорђа Ф. Недељковића. Већ је платио 1000 фор. шајна, али се предомислио. Као да је једва дочекао да 6 октобра 1835 кућа не буде празна за усељавање, градио је боље што, и нашао је две године касније.

Зацело, то је био један од имућних сентомашких економа: купујући кућу у хлебарском сокаку, он одједпут полаже 7000 фор. у валути. Контракт потписује тако исписаним рукописом, као да је бар гимназију свршио. На чиновнике у новосадаском Магистрату направно је утисак господина, а не господара; они га у акта уносе као H. Paul Gavanszky aus Szt. Tamas, D^{aus} Paulus. А титула Dominus даје се само школованим људима. Можда нерасположен према њему, можда као официр, продавац куће у хлебарском сокаку, капетан Павел от Јовановић, назива га 1839 St. Tomašer Handelsmann Paul Gavansky; он је био зар трговац са плодовима својих њива, торова и обора. Али је у својој кући у Сентоману имао скромну збирку ерпекних књига, и њу је мали Јоца за свога гостовања у Сентоману прелиставао и декламовао деди стихове које је из ње научио.

Градеком детету је годило гостовање у Сентоману. Касније, песник ће се сећати тих дана и говорити о њима, као да је у Сентоману провео цело детињство («У Сентоману за мога детињства . . .»). Јер, онде је живела Тетка Мика које ће се Змај до смрти сећати као добре виле што без прекида казује несме и веровања примитивнога света. Онде је, зар, и изгорела при пропасти Сентомана 1849. И она је, кажу, долазила у госте песничковим родитељима на више дана; свакако је долазила већ у Златну Греду. Како ју је дочекивао мали Јова, можемо судити по речима Змаја из године 1877: »Уопште волети сам знао од памтјека мога здраво, чини ми се још већма него сада што мрзети знам«.

У Златној Греди се, најзад, десило да је мали Јоца на споменутом бунару нехотице окрвавио старију другарицу и рођаку, матер одличнога пекада учитеља Ђоке Михајловића. Догађај интересантан само по томе што је остарели Змај тврдио да то није учинио из несташлука: »ја се не сећам да сам икад свога века коме хотимице какву пакост учинио«.

Кад је мали Јоца пунио четврту годину, родитељи су му преселили у хлебарски сокак, можда са два спна, ако је Петар (рођен 17 јуна 1835) још био у животу. Није, према томе, тачно да су Симо Милутиновић и његова Пунктаторка у Златној Греди походили Јовановића. Године 1839 то је могло бити само у хлебарском сокаку. Али је тачно да су малог Јоцу »малена и спавајућа у његовом креветцу«¹ гледали. И, кад се уважи да се Сима неколико дана пре тога дао венчати за песника, врло је вероватно да је невино дете благословно као будућег песника.

Ни ова кућа није остала до данас. 12 јуна 1849, кад је бомбардовањем уништено скоро три четвртине Новог Сада, изгорела је и она. О томе, како је изгледала, сазнајемо врло мало из званичне процене која је обављена 8 новембра 1849. Ту се каже да је састојала из више станова, да је имала амбар, шталу и шопру (Wagenremise), па да би јој рестаурација стала 7500 фор. сребра. О томе, шта је у њој изгорело од намештаја, градоначелник Павле Јоаннович није учинио пријаву штете, како су, узалуд, чинили други.

Под заштитом добрих родитеља, у тој кући је мали Јоца провео друго детињство и скоро сву младост своју, Ваљда је у њу увео и Ружу о св. Сави 1862, да из ње 1863 одсели у Пешту.

О родитељима песниковим знамо оволико. Мати, Марија Гаванска из Сентомана, рођена пре ће бити 1814 или 1815, него ли 1816, како је писао Абуказем, умрла је 27 марта 1850. »Врло скромних умних способности«, уживала је она у веселом мужу свом, па зацело и у бистром првенцу, у свој деци својој.

Отац, Павел, рођен је 6 новембра 1799. Тада му је отац, звани Кишјанош, управо ликвидирао бескрајне парнице, настале из пропале му житарске трговине. Његова мати, Марија Грујић, из угледне и имућне куће Грујића у Будиму, 1806 године парницом је тражила своје материјство од оца Манојла, а 1810 од брата Ни-

коде и, после смрти овога (3 августа 1826) од снахе Ане († 12 марта 1862).

О матери Павла Јовановића незнамо ништа више него да је доживела и сина адвоката, и женидбу му, и два унука. О оцу Павлову знамо да је био син трговца (и бакалина, и целебније, и крчмара, и житарског трговца) Константина који је 15 јануара 1767 примљен за грађанина Новог Сада. Константин, дотле турски поданик, родом из Македоније, можда из Катранице, можда из Мосхопоља, у Новом Саду обогати и 1782 тутор је ајмашке цркве Већ Константино је писмен, пако изгледа да само грчки зна писати. Умирући негде 29 октобра 1787, Константин је знатно имање оставио јединцу сину, Јовану названом Кишјаном.

Овај, отац Павла Јовановића, далеко је писменији од оца Константино. Он је учио и латинске школе, ваљда новосадске, али и у даљим крајевима Угарске. Према томе, добро је знао латински. Ваљда од оца, научио је и грчки; јер, на једној лицитацији године 1789, на којој су се књиге појединачно продавале, видимо га где купује „2 griechische Bücher“. Али, права није учио, како би се могло мислити по каснијој му служби, о коју се 1835 отимају адвокати. Године 1789, новосадски Магистрат га препоручује за сенатора пако он нема ни *die geringste Kenntnis von Jure*. Касније, ваљда због имовних неприлика с којима се носио целог века свог, врло га ретко налазимо као пренумеранта на српску књигу, на њих ни на лицитацијама не купује. Али је синна добро школовао.

Павле претплаћује 1808 године као ученик првија класи народне школе књигу можда учитеља свога Константино Маринковића. Године 1812/3 учи оп III разред прве католичке гимназије у Новом Саду. 25 септембра 1822 добио је у Пешти адвокатску диплому; 11 новембра 1822 дао ју је прогласити пред новосадским магистратом и отпочео је адвокатску праксу коју ће вршити до 1835. 23 јануара 1835 изабран је за сенатора; истог дана, неколико минута доцније, изабран је за сенатора и Јован

Хаџић-Светић, са којим се Јовановић дружио још као студент у Пешти; при избору, Јовановић је добио 67, а Хаџић не више од 30 гласова.

До почетка 1848, Јовановић живи мирним и задовољним животом чиновника коме служба не пада тешко. Нема сумње, био је то способан човек, веселе ђуди и добра срца. Изгледа да непријатеља није имао, да их није могао млати. За дуге му службе, никакву неприлику није имао, никада злоупотребио власт, никад тужен; а врло често је странка тражила од суда да се расправа повери Павлу Јовановићу. Што се данас о њему говори само као о оцу песника, томе је крив један крупан, и врло симпатичан недостатак његов: одсуство виших амбиција. Задовољно се тиме да буде добар чиновник роднога места, добар отац својој деци, добар пријатељ многобројним друговима. Само такав човек је могао бити пријатељ несразмерно амбициозном Хаџићу - Светићу. И кад скоро исто толико сујетни и амбициозни Исидор Никוליћ - Србиградски у једном писму Хаџићу - Светићу пита: »Шта мој лењи Паја Кис Јанош ради«, онда имамо случај где две болесне амбиције оговарају човека који је бољи од њих.

Многи се људи спомину као свакодневни гости куће Павла Јовановића. Д-р Вук Маринковић свраћа у њу рано изјутра, да види ветри ли се соба, и мали Јоца мора рано из постеље. Кумови Хаџића, адвокат Ползовић који ће и сам касније бити и сенатор и градски начелник. Кућу Јовановића, као отворену гостима, карактерише и посета Симе Милутиновића и Пунктаторке. И сви се интересују за бистрога првенца сенатора Јовановића, мазе га цело друштво. Поп Ђорђе Вуковић, један између већих приложника новосадеке српске гимназије, научио га је читати пре школе: касније он поклања потоњем песнику неколико годинашта Србског Народног Листа Теодора Павловића, које овај с уживањем чита. Ползовић му пише писма у десетерцу; пре него што зна писати, води му руку да пише стихове. Неде 20 јула 1840 сенатор Павел Јованович изаслат је да у Будиму, у кас-

ционом суду Таверника, заступа Нови Сад; пошто заседања таверникалног суда дуго трају, — овога пута два и по месеца дана, — Јовановић као да је повео са собом и породицу. Песник се сећао како су му направили бележницу у којој ће уписивати своје доживљаје, и да је бележница имала наслов: Старе песме младог стихотворца.

Сви маже умњато и бистро дете симпатичнога сенатора; пре него што је ушао у гимназију, ушао је у протоколе венчаних: 27 априла 1844 венчао је отац потоњег Д-ра Јована Андрејевића Новосађанина Ђорђа Николчића са Јеленом, ћерком почившега грађанина Арсенија Милосављевића; кума је Катарина кћи покојног протоколисте магистрата, Петра Петровића; други сведок, »Јоан син благороднаго Г. Паула от Јованович града сего сенатора јако старо-сват«.

И сви му угађају, разговарајући са њим као са одраслим. Отац му казује анекдоте: кад је Јоци било 8-9 година, отац му приповедао о латинском дописивању професора из Пољске с Пиндусима, посредовањем роде која је зиму спроводила у Индији; рекао му и латински запис који је рода однела у Хиндустан: *cisopia ex Polonia*; једном приликом, када гимназисте, који су становали код његове тетке Катице Нешковићке, не могу да се сете како се латински каже рода, мали Јоца их изненади: он зна.

Поред тога, пре него што је пошао у основну школу, отац му спрема библиотеку: »за сина Јоанна« претплаћује он 1838 прву књигу Стихотворења Милићкога; 1840 Василија Суботића Преглед битке Косовопољске и Матеја Костића Примере добродетељи.

II

Основну школу је песник довршио у лето 1844. О том првом школовању ни сам песник није ништа забележио, нити је наша наука стигла да нам рекне, како је изгледала народна школа пре буне, заправо пре рефорама од 1846 године.

Главна народна школа, — школа у центру; поред ње су постојале филијале код ајманске и код јовановске цркве, — имала је 1840—1844 три разреда. Трећи разред, који се звао и *schola realis*, реалка, не долази у обзир; реалку је учио врло мали број ученика који су хтели нешто више (нарочито лепо писање, виши рачун, књиговодство) од основне школе, а нису хтели у гимназију. Учитељ српске реалке био је списатељ Мојсеј Игњатовић († 1843) али га је већ 1837 замењивао Димитрије Кузмановић-Лукавац адвокат. Зацело, наш песник ову школу није учио.

Несумњиво, први је разред учио код Јована Милошевића који је тај разред до 1844 држао 27 година, Милошевић има своје место у нашој културној историји: негде јануара 1837 приредио је он представу драме новосадског адвоката и професора, Лазара Лазаревића, Владимира и Косару. Представа као да је врло добро успела, јер је између приређивача Милошевића и призивача дошло до распре о приходима.

Први разред народне школе пре сто година није трајао, изгледа само годину дана. У Сент-Андрији су се деца код учитеља I разреда, према беленици Д-ра Николе Крстића, задржавала две до три године; најпре су учили писмена и српцање; потом су читала буквар и звала се букварци; »а после у трећој години прве класе почела су учити часловац и тада су се звали часловци«, каже Крстић. Слично је могло бити и у Новом Саду. У Карловцима који су били у Граница, први разред, је имао само једно одељење, па је трајао само годину дана; али су зато II и III разред имали по два одељења, трајали по две године.

Други разред је песник учио код Дамјана Милетића; потомак босанско-херцеговачке породице која је негде 1743 доселила у Нови Сад, изгледа нам да је Милетић много шибао ученике; »још ме и данас боле длан од онога прута, којим ми је мој покојни учитељ Д . . . псалтир кроз длан у срце усађивао«, забележио је Змај. Ако и не можемо изровати да је Милетић смео шибити

и сенаторова сина, чинио је то са другом децом.

Шта је учио мали Јоца код Милетића? Он спомиње псалтир, али не треба мислити да је то било све. У народној школи пре сто година учио се више него што мислимо. Код Милетићева претходника, Тимотеја Милашевића, учио је 1821/2 »старијиј епод вторија класи главно народна училишта« ове предмете: чтење славенско, то је зар псалтир, мађарско, немачко и латинско, и писање истих језика, учио и немачки Речник; учпла се и численица. Али свему томе као да је био задатак учење језика; ученици основне школе учили су тада уобичајене предмете на четири страна језика, ако уважимо да им је језик часловца био стран (*singula in 4or linguis pertractari solita objecta*). Јер, кад пређу у гимназију, чека их настава на страним језицима: у Карловцима на немачком, али већ у II разреду и један или други предмет на латинском, а у Новом Саду је латински имао првенство пред немачким. Тадања гимназија није примала ученика, ако није био припремљен да слуша немачка или латинска предавања, или и једна и друга.

Основна школа коју је учио наш песник била је тим више школа језика, што је управо тада почело и нагло форсирање мађарског језика, законодавним и управним путем. У пролеће 1841 јавља виши надзорник народних школа, Еуген Ђурковић, новосадеком магистрату да ће овога пута обилазити школе по Бачкој причем ће нарочито пазити да ли ученици уче мађарски језик. Било је то и потребно: VI законски чланак од године 1840 већ је наређивао мађарско званичење; новосадеки магистрат није могао пре 1845 да сprovede те одредбе закона, јер му чиновници нису знали *linguam patriam*; а није се могло напред знати да мађарски неће бити званични језик, овога пута, ни пуних пет година. Све је дакле, прионуло било да учи језик званичења.

Сем Милетића није имао, каснији Змај је спомињао само још један дошљак из народне школе. »Негда, још у младости био је инспектор школа неки не баш врло

поштовани господин Бајчевић, тај је био танак, па висок, висок као ћерам . . .»

Ни ово сећање на основну школу није пријатно; Бајчевић одиста није био за поштовање. Силовит, он развије 1819 у школи, пред ученицима, главу учитељу и избаци овог из школе зато што је овај казнио свог ученика који је Бајчевићу рођак; жена му једва издржала са њим пет година, па га 1834 остави, да би спасла свој живот; јер, кад побесни, једампут је вијао са пуном пушком, а други пут голим мечем. Године 1841, он је ухапшен у свом стану, на житном тргу, под оптужбом да је убио своју слушкињу, Еву Толмашу. Најпре је пријавио да су га у ноћи између 13 и 14 октобра разбојници опљачкали, сумњичећи Еву да је са њима и с плачком побегла. Али је Еви дати 1 новембра 1841 нађен у ђубрету изван града, у врећи која је Бајчевићева. Пошто је било познато да ју је Бајчевић и пре тога често гукао, узет је сад на испит, и доказан му читав низ противречности и неистина. 3 августа 1842 судио му је новосадски магистрат и ослободио га због недостатка доказа; 11 августа 1844 објављена му је пресуда највише инстанције, која га је зар на исти начин ослободила, али он није више инспирао школе, и 12 јуна 1849 кад су Мађари бомбардовали и плачкали Нови Сад, а Србе убијали, њега су у кући му удавили. Али, како се види, на младог Змаја није учинила толико утисак мученичка његова смрт (са њим су још стотине Срба потучене у Новом Саду), колики тешка оптужба из године 1841.

III

Иако нам није потпуно јасно песничково учење средње школе, гимназије, о њему знамо много више, него ли о учењу му у народној школи. За I, II и V разред има архив српске новсадске гимназије званичне податке: I и II разред учио је године 1844/5 и 1845/6. Са њим су у истом разреду Јован Бошковић и Михаило Полит; сва су тројица еминенти: Бошковић пред Јовановићем, а Полит

после њега. Полит се касније сећао да је у II разреду седео с песником у истој скампи; да је песник важнио као неки особењак; да су завидљивци песникову емпиненцију објашњавали: „То је зато што је сенаторов син.“

Школске године 1846/7, Јовановић илје у Новом Саду. У једном рукопису Д-ра Стевана Павловића налазе се речи: „Отац његов, разборит и благе нарави човек, спознав у њега живу вољу за науку даде га зарана на школе ван родног места му, те он настави гимназију (трећи разред) у Халашу.“ А и песник у једној својој белешци каже: „кад сам био ђак у Халашу, да учим маџарски.“

И кад се у матицама гимназиста у Халашу не налази Јован Јовановић као ученик; и када га 1847/8 налазимо у првом разреду човечности (humanitatis), за разред старија него ли Бошковић и Полит, онда све то, са највише вероватности, тумачимо доминирањем: Јовановић је у Халашу учио маџарски, а приватно се спремао и, може бити, у Новом Саду положио целу сиптакеу, и III и IV разред гимназије.

Зато је отац послао Јовановића у Халаш, рекао је. сам песник. Треба се још сетити да је 1845 и у новосадском магистрату уведено маџарско звапичење. Затим, да ће песник по жељи оца свог учити најпре права, из чега смемо извести закључак о намери оца да првенца свог уведе у службу новосадског магистрата. Најзад можда ће нам догађај бити разумљивији, ако констатујемо да је песников разред 1845/6 имао 18 ученика, а 1846/7 свега десет...

Пети разред данашње гимназије, реторику, свршио је песник у Новом Саду 1847/8 опет не сасвим редовно. За други семестар пије оцењен из свих предмета, због Буне. Још мање је било редовног и мирног учења у школској години 1848/9, кад је Змај, како тако, свршавао тадању шесторазредну гимназију. Револуција године 1848/9 унела је много переда у школовање Јована Јовановића, које и без ње није било сасвим редовно.

Детинство и младост, најлепши и најсрећнији одсек у животу сваког човека, за песника изузетно много значе. Никад он није толико песник, колико у дане кад не мора да се сагнуће до цвећа; никада догађаје не прима са толико незанитересованости. Код многих песника познаје се када казују доживљаје из младости, а кад из зрелог доба, и први су радови много бољи од других.

Да бисмо разумели Змаја Милетићеве епохе, и Змаја после Берлинскога Конгреса, осврнућемо се на прилике под каквима се формирао овај песник културно-политичких напора нашег народа.

Положај Срба у песникову месту рођења, ако се и не може назвати сјајан, зацело је најповољнији; ипаче Срби ипсу уживали толико културе и слободе, колико у Новом Саду. Сваки Србин, становник Новог Сада, ако пенуњава извесне услове (непорочан живот; занимање које му омогућава живот какав приличи грађанском сталежу; непокретности), може постати *civis*, грађанин. А то је скоро исто што и плећак; за казну, он може бити новчано глобљен, али не батинан или корбачан; чак, и када је ухапшен, за њега постоји *Bürgerarrest, custodia honesta*. Зато, 1835, сакристан католичке цркве у Н. Саду не добија тражено грађанство, с мотивацијом: *quoad servum egerit*, јер је слуга, није слободан.

Грађанин има могућност да, приликом магистратуалне рестаурације, обнове, буде кандидован за изабраног грађанина, за члана Избраног Обштества. Ово тело бира сенаторе, капетана полиције, градског начелника, па и великог судца. На тај начин, посредно, грађанин сам бира себи шефа полиције и судце своје.

По једном споразуму између православних и католика, закљученом још 1747 у Петроварадинском Шапцу, православни и католици деле власт напола: колико православних, толико и католичких, изабраних грађана (перва 30:30, касније 40:40) тако и 6:6 сенатора; од ових, један је судца, а други је капетан, и то има ићи

наизменце: две године католик сенатор, две године православни.

Кривицом виших власти, Намесничког Већа и Угарске Дворске Коморе, кривицом и самих католика Н. Сада тај се споразум, и на њему сазидана хармонија, често парубава, и онда паубају народносна трвења која нису изглађена ни до данас. Нарубавања споразума дешавају се увек на штету Срба.

Али, ако им је Краљ, и његово Намесничство у Угарској, мање паклођен, Срби су у Новом Саду бројем, привредом и интелигенцијом јачи. Неде 1828 има Нови Сад 20.231 становника, од чега православни чине 12.581, а католици само 5.664 (има већ и 1.281 протестант и 705 Јевреја). Поред тога, њиве повосадеког терена несоразмерно су у српским рукама. Трговина, скоро сва је у рукама Ципцара који, дошавши у печалбу, без женскиња, овде се жене и посрбљују; а има и јавих трговаца Срба из Босне и Херцеговине. И православни еснафи занатлија јакн су: кабанчари, чпзмари, симпцје...

Код интелигенције, прво место заузимају адвокати. Њих одиаста има превише. Тешко их је избројати; али ћемо зацело мало рећи, ако број адвоката који су у Новом Саду, за Змајеве младости, од 1833 до 1848, писали молбе и тужбе, приближно утврдимо на 50, и ако рекнемо да је од тога броја било преко 40 Срба адвоката. Њих је било у свима, нижим и вишим, службама, у плаћеним и почасним. Они су почасни, бесплатни писари, експедитори, протоколисте, и даље; они су капетани и судци. Они су и учитељи. Микхаил Николнћ је учитељ, а адв. Дим. Кузмановић је то дуго. Професори српске гимназије, сви су адвокати; упоредо, они адвоцирају и раде у школи (Петар Јовановић, Лазар Лазаревић, Нестор и Константин Исаковић).

Да би стекли право на службу са платом, они по десетак година служе бесплатно у канцеларији магистрата. Атанасије, отац Косте Трифковића; почео је своју службу у магистрату 13 аугуста 1823; 6 година и 4 месеца служио је бесплатно као почасни канцелпста; и поред своје

адвокатске дипломе, он је до 1848 протоколста и експедитор, да то буде и после Буне!

Затим свештенство. Поред владичанског двора с калуђерима, ту је повећа чета свештеника; ни Јосиф II није могао да редуцира број православних свештеника новосадских на десет; било их је, отприлике, још толико прекобројних. И до Буне их је остало десет, за Бахово време девет; тек рескрипт од 1868 редуцираће их на данашњи број.

Приличан је број Срба лекара који су практиковали у Новом Саду: Јован Апостоловић, Петар Милорадовић, Нестор Мандић, Андреј Камбер, Александер Димић и Вук Марићковић.

Затим, гимназија са својим Шафариком и Магарашевцем, цртачка школа с Атанасијем Николчем, приватне школе за француски језик, за калиграфију, за женски ручни рад (1840 Наталија Јанковић удова Петровић). И велик број ученика: већ 1824 хвали се прота Данило Петровић како у српским школама Новог Сада учи сваке године на 700 ученика.

И пензионисани официри радо живе у Н. Саду: Исак Исаковић, барон Јефт. Љубибратић од Требиња, Павле Дука; неки од њих се баве књижевношћу: Јован Београдец и Станислав Шумарски.

Од године 1842 број српске интелигенције у Новом Саду повећан је променом на престолу у Београду: »немачкарп« су отпуштени из државне службе, па се вратили кући, у Нови Сад. Међу овима је Јован Рајић, бивши професор лицеја у Крагујевцу, и многи угледни Обреновићевци: Господар Јеврем, Јован Обреновић, кнегиња Љубица која овде и умире, Константин Богдановић, Данило Медаковић, Стефан Радичевић, Павле Карановић.

Где је толико интелигенције, онде су и књижаре и штампарије. Књижара и штампарија Манојла Јанковића, Павла Јанковића и Катарине, удове Павла Јанковића; књижара Дамјана Стефановића-Каулици, књижара и штампарија Константина и Јована Каулици;

књижара Петра Стојановића, и разгранати књижарски посао Георгија Кирјаковића, коме власт не да дозволу за књижарницу, јер растурује и забрањене књиге. Отуд у кућама пмућних Срба, поред клавира, и орман за књиге или стелаж. Павле Јозеф Шафарик се хвалио да скоро сваку српску књигу може да нађе у Новом Саду и околини. Несумњиво, и млади Змај је лако могао задовољити своју далеко мању читалачку радозналост.

Где је нагомилана толика интелигенција, онде се јављају нове и нове организације. Почиме се с најневинијим. Стрелачко удружење, па удружења ради забаве, која трају свега једне месојеђе и престају с месопустом. Затим се приступа озбиљнијим подухвима. Године 1838 изради градски геометар Лазар Урошевић план акцијског друштва чији је задатак подизање сталног позоришта у Новом Саду; средства би се добила подизањем насипа против водописа и експлоатацијом пеушених бара. Поред Урошевића, за подухе се интересује кум нашег часеника (Ариотов Магазин каже да је он председник) Ђорђе Сервијски и Јелена Стратимировић от Кулпин. Одма 1838 уписано је акција за 16.750 фор. вал. Не зна се, зашто ствар није успела. Са доста вероватности, може се нагађати: зато што друштво није било чисто српско. Магазин је писао да већа част друштва »из чисти овејани Србаља састоји се«, али је у њему била и грофица Јозефа Сечен де Темерин, и Марија Верзар удата за судца Кербера; у Одбору пак, који је магистрат изаслао да ствар помаже, била је тек половина Срба. Таке установе нису у Новом Саду успевале. Није успело Каспино које су 1844 хтели основати пожупски посланици (сенатори Паул Хергер и Гаврил Ползовић), а које би послужило и распрострањењу мађарског језика, док је већ 1845 успела Српска Читаоница којој на челу стоје Јован Рајић млађи и Радивој Стратимировић.

Док се радило о томе да акцијско друштво за оснивање позоришта добије одобрење Кр. Уг. Дворске Коморе, дотле је ревност покретача већ малаксала: геометар Урошевић је отишао из Новог Сада, прешао у Границу,

а комора је искала нова и нова обавештења. 16 марта 1842 пријавио је вел. бележник Хубер магистрату да је покретачима досадило чекати вишу дозволу, да су разделили међу собом новац који су били уложили за претходне радове, после чега је и комора вратила нерешен пре три године поднесени јој предлог. Али, ако Нови Сад тада још није добио нову позоришну зграду, то није сметало да се у њему образује озбиљна позоришна труппа која игра у Земуну, Панчеву, и која 10 јуна 1840 даје у Загребу прву српско-хрватску представу, за коју Мажуранџ пише пролог.

Непосредно пред Буну, 1844 приреди новосадска српска интелигенција такав бал да су у њему гледали »торжество народности«; енглески конзул из Београда га је хвалио, јер је у њему видео »тежење просвешћенија у језику«. Дворана је била украшена транспарентима Гундулића, Доситеја, Лукијана, Текелије и Марка Сервијског; припређивачи окићени тракама белим, црвеним и плавим, а таке су траке имале и лепородне играчице у коси и око паса. Мушкци су најпре отпевали: Ја сам Србин српски син, на што су женске одговориле: Ја сам млада Српкиња. Свирале су гајде, напзменце са грађанском музиком: коло бачко, сремско, банатско, подунавско и коло Лепе Маце Сервијанско. Све је завршило, у свануће, одушевљеном здравицом, и обећањем Змајева кума, Ђорђа Сервијског, да ће Читаоницу Србску, у чију корист је бал приређен, знатно потпомоћи.

Врло су повољне, дакле, биле и породичне и јавне прилике у Новом Саду, посред којих је будући Змај учио и основну и средњу школу. Полит не може да се нахвали тог времена пред Буну, а и Змај га се радо сећао. Тако, он спомиње из Кумана Јашу, чија појава у Новом Саду можда најбоље карактерише живот Срба пред Буну. Јаков Немешки, рођен 1798 у бољој једној породици у Куманима, у Банату (она је, судећи по презимену, могла имати племство), био је слеп и свирао у гајде које су тад улазиле у моду као националан инструмент. Године 1828 подели се он са својим братом Живком и пређе из Ку-

мана у Новом Саду, где године 1835 има неприлике с капетаном Камбером, јер је усред поћи пратио из неких сватова професора Лазара Лазаревића. Иако је знао да је забрањено нарушавати сан мирних грађана, на заповест Лазаревића, свирао је кроз главну улицу и кроз пијаци, а сватови су гласно певали... Изгледа да је Из Кумана Јаша имао много посла у Н. Саду, јер, иако слеп, он од окатих људи купује куће и земљу. Године 1837, он и жена му Анастасија имају већ 7 јутара земље и кућу; 1840 купује он још два јутра; 1841 још једну кућу, а 1843 још једно јутро земље. И 1846 купује он јутро земље, а онда се, 2 октобра 1846, пријави са жељом да га магистрат уврсти у списак грађана. Појава је била без преседана; градски начелник Камбер није пристајао да слеп буде грађанин, али је сенат констатовао да је молбу управо на даку што, слеп, није спао ни на чију милост, него законитим путем стекао две куће и 10 јутара земље. И, 12 октобра 1846, Јаша је уплатио у домаћу благајну таксу од 54 фор. сребра, свечано положио заклетву, и добио Bürgerbrief.

Не знамо кад и како је умро Из Кумана Јаша. Изгледа да су га затрпале рушевине оног Новог Сада у ком се тако весело живело. 26 фебруара 1851 наложено је сенатору Стефану Владисављевићу „да обе куће поч. Из Кумана Јаше као вар. кадуцитета на јавној лицитацији прода“, а десет ланаца земље му да изда под закуп, опет у корист градске благајне...

V

Јер, док су брујале гајде из Кумана Јаше, дотле се по жупанијама и на дијети у Пожуну формирао покрет мађарских немеша коме сеће бити много ништа од оног што се ствара у српском Новом Саду. Као тежак облак који прети громом и пожарем, над Нови Сад и над Војводином надвила се тежња Мађара да Хунгарију претворе у земљу једног народа, у Мађарорсаг.

Прва мера коју је предузео тај покрет, замењивање латинскога званичног језика мађарским, имала је немилых

последница за песника: он мора да напусти породични круг и да иде, не у Беч или Париз, него у Халаш, да учи мађарски. Та мера је, може бити, пореметила и вероватно душе његова оца. И Павел Јоановић званично мађарски од године 1845, и то му зар не пада лако; јер, концем године 1849, он за себе каже да зна српски, латински и немачки, а само *etwas ungrisch*.

Затим, сенатор Јовановић је врло добро знао, и није вероватно да је крио од свог сина како пожунска дијета изгласава, и онда разрезаје велике своте за мађарско национално позориште, за национални музеј, како палатни пожурјује исплату тих свота: 1842 Нови Сад има да плати за мађарско позориште 1572·16 фор. сребра, а за музеј 1100·50 фор. сребр. И кад се та непријатељска сила покаже неодољива, онда и у самом Новом Саду дижу главу они којима је немила српска народност. 29 јануара 1846, на балу Код Фазандла, око два сата после поноћи, већина гостију је српска, а ипак музичанти, несмеју да свирају Лепу Мацу, *ad desiderium plurimarum Domicellarum et fere totius publici saltum nationalem Lera Matza*. јер то не да „Хергерче“, сенатор и посланик у Пожуну. Можда је адвокат Андрија Печеновић био напит, али му се оте крик који су оних година гутали многи Срби. Њему је Хергер обећао Лепу Мацу, па реч није одржао. „Преварно ме је“, стао је Печеновић викати. И, у оптужбама, није се зауставио код Хергера. „Народ су нам преварили... Српском народу припада првенство, јер је он ослободио Угарску, али су нас преварили и лишили (илирске двореке) канцеларије...“

Мађарска офанзива није свугде примана као код Печеновића. Још године 1819 пише Магарашевић Вуку о слабој браћи међу новосадским Србима који тврде да Срби морају заборавити свој језик и обичаје, па прихвати мађарске; „што то брже буде, то ће за нас боље бити“ Од ових је, зацело, био и зет Саве Вуковића, сенатор. Јефт. Јовановић. Јер, кад је новосадски магистрат хтео покушати да већ од 1 нов. 1840 званично мађарски, се-

натор Јовановић је искао да се у протокол унесе да је такав закључак донесен на његов предлог („поништо труд око распрострањања државног језика свакому служи на дику“). — У то друштво спада и свршени правник Ђорђе Кондоронић који 1845 предлаже да се у Н. Саду оснује мађарска основна школа у којој он да буде учитељ, и који том приликом износи пред магистрат своје погледе на мађарски језик.

Таки појединци нису могли гарантовати успех мађаризације. Тим мање, што се јављала јака опозиција мађаризацији. Најозбиљнији протест у Н. Саду учињен је 1846. На згради стрелишта био је дотле немачки натпис, и Немци су хтели да му додају још и мађарски. Председник удружења, Марко Поповић, отац потоњих књижара, ставио је таблу с тројезичним натписом. Немци су ову таблу скинули, па сад захтевали само „законити“, мађарски натпис. Против свега тога, Срби су ноћу, 9 јуна 1846, приредили бучну демонстрацију, грдећи и Мађаре и Немце. По овој ствари, петрагу је спроводио Змајев отац, па ју је зацело с интересовањем пратио и син, ако и није и сам демонстрирао.

Са друге су стране Кошут и присталице му очекивали успех: они ће дати пародностима више социјалне и политичке слободе, уз једину противуслугу: да се помађаре.

Међу Србима, и у Н. Саду, као да је било прилично људи који су од опште слободе очекивали српску слободу. У пролеће 1848, наш песник, „слушатељ I школе човечности“ (данас V разред гимназије) доживео је велику агитацију у Н. Саду. 24 марта јавио је посланик Хергер магистрату да је донесен нов закон о слободним градовима, да у целој држави настаје нов уставни поредак. 26 априла држи магистрат заседање „под слободним небом на тргу пред старом градском кућом,“ у присуству сабраног народа. Ту Хергер мађарски, Хаџић - Светић српски, полажу рачун о раду последње пожунске дијете. Одма се видело да су и Хергер и Хаџић људи прошлости, да свет иде за новим човеком, а тај је Радивој

Стратимировић од Кулпина, пријатељ Симе Милутиновића-Сарајлије, пријатељ Никанора Грујића. Све до прве рестаурације по новом, XXIII законском чланку 1848, до 24 маја 1848, Радивој Стратимировић, коме се придружио и адвокат Ал. Костић, предводи Србе који мисле да је куцнуо час и српске слободе. И та је група јака: при рестаурацији, она изабере скоро чисто српски магистрат; свега је у њему три сенатора Нерсрбина; представништво је исто тако скоро чисто српско. Код ове рестаурације 24 марта 1848 нарочито је незгодно било што су се поново морали кандидовати и они сенатори који су одавна изабрани доживотно; још је горе било што ниједан од њих није изабран. Тако је без службе остао и Змајев отац.

А он се није хтео мјирити са својом судбином. С противницима новог магистрата састаје се он у Грчкој школи, одакле шаљу министарству протест против последње рестаурације, јер да је она извршена „насилним путем и незаконито“. Због тих састанака позван је Павел Јовановић пред нови магистрат на одговорност.

Он је изашао пред магистрат, али је тада већ био председник одбора за сигурност. На то га је место поставио комесар мађарског министарства, Чернович Петер, како се писао овај племић из породице Арсенија Чарнојевића. Чернович је био споразуман с Хаџићем-Светићем, и Јаковом Игњатовићем. По њихову схватању, Срби нису требали бити династијаши ни Карађорђевића, ни Хабсбурга, него ударати на Турке. С таквом мислијом је и Светозар Милетић био послат у Београд Дружини Младежи Српске, али је београдска полиција пребацила преко Саве и Милетића, као и Бранка Радичевића.

Нови магистрат је био врло питом према Павлу Јовановићу, знајући ко му стоји за леђи. Сав гњев свој излио је против адвоката Јована Рајића млађег. Из дана у дан биће тај најерспективни магистрат Новог Сада све питомији. Јер се Новом Саду већ у почетку Покрета десила несрећа да већа не може бити: пре него што су проглашени за ребеле, Мађари су га поселили мађарским

војницима, посели су и Нови Сад. И магистрат Ал. Костића и Радивоја Стратимировића, који је покушавао да реши питање Срба у Угарској, има пуне руке посла да уконачи Мађаре војнике које шаље министарство, шаље из Пеште и Сегедина. Испрва, магистрат протестује против довлачења војске; и тужи се кад ови по улицама Новог Сада пеују „рачког Бога“ и нападају Србе. Али ускоро, нове магистратлије се осврћу куда ће ко побећи: неко у Карловце, неко још даље, у Београд. Трговац и репрезентант Јован Полит већ почетком јуна препоручује свем становништву града да се држи мушки и јуначки, а он одлази у Беч тобоже ради трговачких послова.

Павел Јоановић није мислио да, треба бегати, као ни његов пријатељ Хаџић-Светић. Врло вероватно и Петар Чарнојевић, и Хаџић-Светић, и Змајев отац, мислили су да нема смисла да Нови Сад изазива топове који су на њ наперени били са Брукшанца. Зато је зар примио Павле Јовановић 11 јуна 1848 службу у магистрату. Именован Чарнојевићем 10 јуна за заменика великога судца, примљен је он 11 јуна за заменика градоначелника, да 13 јула 1848 постане прави градоначелник.

12 јуна 1848 први пут председава нови градоначелник овом несретном магистрату, док се чује паљба топова: Храбовски напада Карловце. Тога дана напуштају Нови Сад многи Срби; тога дана разбегли су се и ученици гимназије, па је и наш песник добио сведоцбу о свршеном V разреду гимназије, нако га заправо није довршио.

Као градоначелник, Змајев отац ради оно што се под тешким приликама морало радити: уконачава мађарску војску, снабдева је храном и огревом, позива избегло становништво да се врати, спрема избор посланика за пештански сабор који се има обавити 26 јуна.

Избор је обављен, изабран је сенатор Кашпар Херман, Немац који ће се у револуцији придружити мађарским ребељима. Али избор није на миру прошао: новосадски грађанин Сабо Јанош, с којим су новосадска полиција и суд још од 1843 патезали као с коњокра-

дицом, нашао је на новосадској улици на једног Србијанца и ранно га, а Срби су скочили, убили Сабоа, па у гужви која је настала убили и Добон Јожефа, Мађара из Сентомана, који је зар напустио српски табор у Сентомашу, и, љут ради тога, у Новом Саду вређао Србе.

Крвави избор је прошао, али је магистрат Павла Јовановића изгубио код Мађара свако поверење. Узалуд ће 3 јула Србин, Немац и Мађар истаћи на магистрат белу заставу, узалуд ће се концем јула истаћи мађарска застava; велики судица Алекс. Костић бега у Карловце, вел. бележник Павел Радовановић у Београд, и одају тиме расположење скоро свих Срба. Заостали Срби прилажу, очевидно без воље, „на олтар домовине“, снабдевају мађарску војску колико могу, стрпљиво подносе свакодневне изгреде мађарских војника, секвеструју мање бунтовника Петра Јавановића. Мађарима све то није доста, они оптужују магистрат саботажом. И кад раскрсте с Бечом сасвим, 19 октобра стиже у Нови Сад нови комесар, Едмунд Бетп, укида несретни магистрат изабран 24 маја, (узед чега Змајев отац одлази у пензију), и место њега прима у Новом Саду власт Мешовити Одбор, грађански и војнички, који ће је вршити до пред пропаст Новог Сада. Почетком јуна 1849 има Нови Сад судица, Автона Фунтака; 23 јула 1849, градоначелнику је Шмпић Јожеф који се брине о мађарски орпентирајном становништву попаљеног и порушеног Новог Сада, смешта га у српску болницу која није изгорела.

За то време, шта је радио Павле Јовановић, а шта његова породица: жена, четпри сина и кћи?

11 маја 1849 Јовановић је примио пензију за месец април, значи још је био у Новом Саду. То изводимо и из забележене чињенице да је Змај последњи разред тадање гимназије, поетику, или II разред човечности, учио у стану свог професора. Ово се сасвим подудара казивањем аката из архива новосадског магистрата, по којима је 11 новембра 1848 у заседању Мешовитог Одбора, грађанског и војничког, решено да се сваком професору српске гимназије исплаћује месечно 40 фор.

зато што предавања држе у свом стану, пошто је зграда гимназије претворена у болницу.

Да ли је Јовановићева породица дочекала баш 12 јуни да бега у Срем, у Ириг, куда је побегла и Змајева тетка Катпаца, мати педагога Мите Нешиковића, не знамо. Знамо само то да је Змај године 1867 певао то бегство споминућу да се оно десило у уторак, да је су-традан у Новом Саду осванула „пепељава среда“, (од 2812 кућа порушено је и попаљено 2004, а остало свега 808 кућа), да се бегало „голи и боси преко сремског триња“, да је бегao сваки по могућству, из чега смемо извести да мали песник баш није бегao босом ногом.

Ето како је песник свршио шест разреда гимназије у Новом Саду. „Добијали смо, истина, сведочанства да смо извесне разреде као свршили, али смо мало што знали о оним предметима који су се споминјали у нашим сведоцима“, казивао је касније сам песник.

Незнамо ни колико је породица сенатора Јовановића остала у Иригу. Знамо да је онде 23 јула 1849 по старом умрла песникова једина сестрица, Јермила; и знамо: 5 септембра, кад се петроварадинска тврђава предала, и њени инсургенти с пакетима опљачкане робе из порушеног Новог Сада транспортовали паробродом, онда су Павле Јовановић, Радивој Стратимировић и Александар Костић захтевали од команданта транспорта да се пакети инсургената прегледају, јер да ствари у њима припадају несрећним Новосађанима; али су одбијени изговором: те би ствари и онако пропале у пожару да их војници не су спасли.

Бављење Јовановића у Иригу значајно је за песничку каријеру Змаја. Најраније датирана његова песма, Пролетно јутро, у 86 књизи Летописа, има датум: У Иригу 1848. Касније, у својим збиркама, Змај је изоставио место, а годину је, с разлогом, поправио: 1849. Ни-мало није вероватно да је та песма, која садржи у себи програм више него педесетгодишњег му рада, већ у Иригу добила форму у којој ће 1852 бити објављена; 1852.

године Змај је већ познавао Брапка, и знао да Брапко датира песму по датуму првога концепта. То је зар и сам учинио код главне песме својих првенаца. Како год било, једно је несумњиво: 1849 наш песник пише стихове, иако их можда још ником не показује.

Јовановићева кућа у хлебарском сокаку изгорела је 12 јуна 1849: Хаџић-Светићева на пијаци није. По повратку из Иргга, Јовановићи су усељили у Хаџићеву кућу. То се могло догодити после 8 септ. 1849. Јер, 8 септембра, Хаџић је у Н. Саду, сакупља своје опљачкане ствари, али Јовановиће не спомиње. Тада, царска војска је ушла у Н. Сад. Градско начелство понудила је Хаџићу, овај одбио, и препоручио некадањег сенатора - капетана Илију Стојановића. Праву власт је, међутим, вршила војска; нарочите заслуге је притом стекао мајор Петар Дука, ујак Руке Личанин, који је, касније, био пазбрани за почасног грађанина Новог Сада.

22 октобра 1849, под председништвом Петра Дуке „седпла је обштина заради избора Денутације“ која ће у Бечу тражити зајам за обнову града. Од 23 октобра 1849 пила је плата Павлу Јовановићу као привременом „началнику“ Новог Сада. Најпре је зар отпутовао у Сомбор да у руке Исидора Николића-Србоградског положи заклетву; после пет дана се вратио и створио први магистрат после Буње, одржав са сенатором Франц Лапгом прво заседање 29 октобра.

Настао је, под начелниковањем Јовановића, тенки посао обнављања Новог Сада. Да није имао у томе, макар најскромнију улогу и млади песник?

Према записнику о заседању магистрата од 9/12 новембра 1849, изгледало би да јесте. Тога дана капетан Радивој Стратимировић се тужно како се послови гомилају, на му треба пристав. Он га је себи већ нашао у Јовану от Јоановичу; примљен од магистрата, млади песник је тога дана положио и заклетву.

Изгледа да је то било све. Видели смо кривичне протоколе тих дана, саслушања оптужених које је вршио Стратимировић, ал не нађосмо нити језика песника Про-

летног јутра, нити његова рукописа, па ни призна-
нице на плату.

Вероватно, млади је песник убрзо пошао да учи
филозофију. Можда није био код куће ни онда, кад
му је умрла мати, 27 марта 1850. Јер, 22 јуна
1851, њему у Пожуну, на евангеличком лицеју издају
сведоџбу о приватно положеном испиту из друге године
филозофије, из тзв. физике. И додају да је имао све-
доџбу из Модре, вероватно сведоџбу о свршеној првој
години филозофије.

При испиту из II године филозофије, добио је оцене:
из физике и латинског језика I класу с одликом; из-
метафизике, етике и историје Угарске I класу.

Са сведоџбом о свршеној физици прелазило се дотле
на универзитет. Млади песник није примљен на бечки
универзитет за редовна слушаоца, од њега се искала и
матура. 16 септембра 1849 објављен је Нацрт за органи-
зацију гимназија и реалних школа у Аустрији. По
том нацрту, прва је матура полагана у Бечу, на гимназији
званој Марија Терезианум, године 1851, којом приликом
је матурирао Ђорђе Поповић-Данпчар; на новосадској
гимназији прва матура била 1867, на карловачкој 1873.
У Пожуну, на „царској великој гимназији“, било је ма-
туре већ 1852; чак, за Србе ученике, био је и српски
језик обавезан предмет при матурирању: „обично пре-
вађање народних песама на немачки језик, анализирање,
тумачење и набрајање песничких фигура и проч“. Ту
је покушао да матурира и наш песник, али је на испиту
пао. По 86 § Нацрта, могао је испит поновити крајем
фебруара 1853, и он је 28 фебруара 1853 прошао на
испиту у Триови (Нађ-Сомбат).

О средњој школи коју је учио Змај не морамо много
говорити. Видели смо да је основна школа оног времена
изгледала као Берлиц; предметн су се учили на четири
страпа језика (српском детету је црквено словенски, па
и славено-српски језик прилично стран). Средња школа
је имала да доврши тај посао; да питомца оспособи за
званичење на три или четири језика. То је од ње тражио

реални живот. У новосадеком магистрату, исто чиновништво званично 1844 латински; 1845 до 1849 мађарски 1849 и 1850 српски, 1851 до 1860 немачки, а од 31 јула 1860 опет српски. Према томе, и пошто се четрдесетих година није могло знати како ће завршити реформе у Угарској, и да ће и српски језик некада доћи на ред да буде званичан, две српске гимназије у Војводини, карловачка и новосадска, биле су српске само по томе што су издржаване о српском трошку, и што су имале Србе професоре, који су, иако на латинском, на немачком и на мађарском језику, ипак додавали Историју Угарске и Историју Србије, који су учили своје ученике да воле своју народност. Нарочито, биле су српске по томе што су се налазиле у средиштима српских културних подвига.

Многи су осуђивали наше гимназије које су радиле на томе да најстарији ученици умеју преводити »из њемицкога на латински језик и повратно«, кћи Саве Вуковића, Марта, удата за великог тада судца Јефту Јовановића, запретила је 1836 патронату новосадеке гимназије да ће, позивом на основно ипемо свог оца, повући његов фонд, ако се и даље буде занемаривао славеносрпски језик и књижевност, ако се и даље већ од првог разреда латински језик буде предавао на језику немачком уместо на српском. И Змај је замерио средњој школи њену ненационалност. Говорећи о томе 1861 у Комарцу, он тврди да над нашим народом зацело бди нека сила, док није пропао. Јер, његове синове су мучили као никог, учили су их силом туђем слову и поносу; хвалили су им све језике сем језика миле мајке.

Немчали смо, латинчали и мађарали.

Учили су, наставља Змај, Рудолфе, Максе, Атили, али нису Обилића, ни деспота Браковића. Ипак, сила се јаловила, напори власти су били залудни,

Јер пониче и негојен

Српски самораст.

Одиста је поникао. Иако је предавање српског језика у новосадску гимназију уведено тек школске године 1846/7; иако није вероватно да је Змај од тих пре-

давања имао много користи, видно ипак да је Јован Бошкович постао један од угледнијих српских филолога, а Змај један од најбољих мајстора српског језика. Јер ученици добро науче не оне предмете које школа обрађује, него предмете којима посвете своју љубав и приватне студије.

Што Змај није у школи много научио из српског језика, то је више него надокнађено околностима што је он духовно дозревао у време када смо ми били народ граматичара и филолога, када је сваки јавни радник имао своје мишљење о језику и правопису, и кад су се код нас људи према том мишљењу сврстали у странке. Змај није био срећан са својом средишњом школом зато што је Магариневич већ био умро, а Шафарик већ у Прагу; што је толико учио приватно, и што му је редовно учење пореметила и Буна. Ипак, његови професори су бар просечни школски радници, и скоро сви у више или мање живој вези са књижевношћу. Нарочито директор Хаџић-Светић, и заменик му Д-р Петар Јовановић, уредник Бачке Виле, »Илпр из Бачке«.

А Змај није само у школи, он је и у кући и у граду окружен људима који имају везе са српским списатељством.

VI

Пре него што је матурирао, чим је свршио филозофију, песник је отпочео своје ђаковање у Бечу. Године 1851 он већ ђакује, а то не значи учи. Уписан као ванредац слушаца, он стиче семестре. Трчи за Бранком Радичевићем, узалуд покушава да на себе скрене пажњу свог пдола. Још за живота Бранкова, већ у Седмичи од 2 августа 1852, у свом епиграму, Кад сам први пут Бранкове песме читао, објавио је он своје одушевљење за Бранка, али се Бранко није гануо: „Никада Бранко озбиљније не скрену пажњу на мене, никада не проговорити правце са мном“.

Други ауторитет бечке омладине, а то је 1852 била скоро сва српска студентска омладина, — Милетић, није

гледао с висине на млађе студенте. Он их штити према старијима, саслушава их, светује, њему се пове-
равају. Њему је Змај показао прве стихове, још у руко-
пису, и Милетић већ 5 марта 1852 јавља Хаџићу-Светићу:
„Код сина Г. Јовановића нашао сам леп дар поезије“.

Колико радије би их Змај био показао Бранку!
Али је овај већ био болестан; убрзо, Змај га је походио
и нашао на самртној постељи; а до смрти се сећао како
је с Ирижанином Илијом Вујићем, с Милетићем и Полићем
дигао са мртвачких кола тело Бранково и однео у Мар-
ксово гробље.

Поред ментора Милетића, Змај у Бечу има побрат-
има Ђуру Јакшића. Ђура само њему показује своју
Првенчад. Пиктор и Киш, тако су се тада ословљавали
потоњи прваци наше лирике, становали су у истој соби.
Њихове су се душе тако биле слиле, забележио је касније
Змај, да су једно мислиле, једно осећале; једне поћи,
чак су синили исти сан;

Сећаш ли се кад се писмо

Ни питао: како ј' брате?

Доста ј' било да погледаш,

Ти на мене а ја на те.

Киш је тада већ имао веза с уредником Летописа, с
Јованом Суботићем који је већ био ожењен Савком,
сестром Мише Полића, и већ је у 86 књизи Летописа
под псеудонимом Осипан објавио своје прве стихове. Но-
вембра 1852 познате он од побратима пиктора овога
Првенчад, те их са својим стиховима предаде Суботићу,
а овај унесе у 87 књигу Летописа. Пре тога, у Сед-
мици од 2 августа и 19 септембра, објавио је Јовановић
и осам Написа и Неколицину песама под својим
именом.

О правничким семестрима младог песника не вреди
много говорити; о неким песитима као да не може бити
ни говора. Само свом добром оцу за љубав уписивао је
он право за које није марно. Ипак, споменућемо нама
познате семестре, јер ће нам они рећи могућности које
је млади песник имао да дође до »дубљег и темељнијег

теоретичког у вештини па и иначе изучења», како му је још 1852 желео Милетић. Као редован слушаца, имао је он у Бечу три семестра: летњи 1853 и оба године 1854. 20 октобра 1855 иматрикулиран је у Пешти, али је онде остао само зимњи семестар, док је летњи уписао у Прагу, где је с Јованом Андрејевићем читао Хајнеа; 13 октобра 1856 поново се иматрикулирао у Пешти, где је уписао још оба семестра школске године 1856/7. То је седам семестара, а он их је, несумњиво, имао и више; јер, од године 1856 почело се од правника у Пешти тражити осам, место шест семестара. Ипак, када се бирао секретар новосадског магистрата, 28 октобра 1858, песник се спомиње међу кандидатима као *Höher der Rechte*. Он још није свршен правник, па зато не улази ни у терно-кандидацију. Врло вероватно, никад он није ни био свршен правник. Када је означен као слушаца права, већ није био у животу отац, коме за љубав је права и уписао. Већ у мају 1858 дознао је Ђура Јакшић да је отац побратима му тешко болестан; 11 јула исте године отац је умро. Престао је сваки разлог да учи права, која није учио ни раније.

Ево мога старог познаника.

Негда ђаци похитасмо амо

Да науке и права слушамо.

Исцрпили смо штогод нам се дало,

Можда није ништа ни остало,

кликнуће он сам 1862, настав се поново у Бечу.

Шест до седам година ђаковао је песник у Бечу, Прагу и Пешти. Не може се рећи да је кроз то време много студирао ни струку, па ни алотријама није посвећивао много времена.

Сам је забележио како су он и његово друштво, вратив се 1849 међу новосадско рушевине, »блажили своје јаде чашицом вина«. Полит казује нешто друкчије. По њему, Змај је постао весељак тек кад је дошао на универзитет. Ту никад није он »кварно« друштво, него је остајао докле се хтело; билјарно се и картао. Али, био веома љут ако би когод, ма у шали, покушао да

вара; варалцу би на сву меру изгледно. Ту је често показивао да Бачванин може да поднесе вино.

Сам Змај спомиње да је у крчму српских ђака близу Белведера одлазио редовно, и да ту није било апсценције. Ту је одлазио и Ђура Јакшић, и Јован Руварац, и Ђорђе Поповић (потоњи Даничар); касније та ће се група звати Белвердерци.

У Пенгтн, несник и опет одлази (у крчму, сад у друштву старијег друга и пијанца, Јакова Игњатовића. Забележено је њихово бављење »код три макове седмице« где се тачно добро вино.

Сам Змај је забележио да је с Брудером више пута бивао у подруму, а Јаша управо каже да су пијанчили и банчили, да је гледао Змаја накресана, па да га зато боље познаје, него други. Он чак замера Змају што више него код Камиле, у интелигентном друштву, воли да није по ђумезпма и најзловима, »код белог вола«, »код седам цркава«, »код три славине«.

Чак и несрећни Аца Поповић Зуб смео је да спомиње Змајево пијанство, да пише о томе, као да међу њима двојицом нема разлике. Још године 1885 кетелкарци се ругају како ђутљиви Змај много конита народ као посланик на сабору у Карловцима, и како много конита вина по карловачким лагумима.

Ипак, велика је разлика између пијанства једног Светозара Милетића, једног Змаја, и пијанства Јакова Игњатовића или, тамо далеко иже, једног Аце Зуба.

Зацело крчма и вино нису повећали углед Милетића, нити његову опрезност и обазривост у политици; нису ни унапредили Змајеву уметничку или естетску културу. Али то је све. Ни Милетића ни Змаја није уватило у некакав порок који би постао кобан за њихову улогу у народу. И један и други, као да су били јачи од вина, смели су да га пију, опако како га је пио Гете, како су пили богови на олимпу: њиме су разгљивали дунгу, веселили срце, без страха да ће их увести у порок. Филистри су могли вртети главом и страховати, држати да је већ пронао у рђаву друштву млади

песник, док се, међутим, стално дизала његова звезда
песника и народнога борца.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАЊЕВИЋ"
ДЕСНОВАЦ

VII

Године 1898, Змај у једном писму каже да ће па
пролеће 1899 бити педесет година како је засновао
»своју прву песму Пролетно јутро«. Кад он тако каже,
нама би дужност била да то примимо, све и када бисмо
имали у рукама документе који то поричу. А таквих до-
кумената немамо. Много касније, Змај ће жалити стотине
једрих самониклих песника које је Ђура у Бечу спалио;
пошто је он 1851 са Ђуром био једно и душом и срцем,
вероватно је да је и сам немилосрдно уништио многе
првенце. Него, кад је он сам умео да »прогута дим своје
ватре«, нама то треба да падне још лакше, и да гово-
римо само о сачуваним првим песмама Змајевим. Ове
су објављене у Летопису, у Седмцици и у годишњаку
Фрушкогорка за 1854. Када су датирале, онда је под
њима година 1849, 1850, 1851 1852. Њих је, дакле,
засновао ученик филозофије који мора још и да мату-
рира, и који пада на матури. Објавио их је слушалац
права, ванредни и редовни, неке још пре матуре у Тр-
нови. Објављене су у најбољим, у јединим скоро нашим
часописима; ово не можемо рећи само за Фрушкогорку
Ивана Маршо Маршовскога; тај алманах не стоји на
висини тадањих наших издања, и Змај није требао ула-
зити у сумњиво друштво илочнога племена и Шокпа
који је пристајао уз Србе док су ови манифестовали
своју лојалност према прејасном дому аустријском; а кад
је по Милетићу и Змају проговорила мисао националне
и грађанске слободе, он је са Торђем Поповићем Дани-
чарем дошао у Н. Сад да разбија Милетићеву Народну
Странку.

Када је већ једном почео, Змај није прекидао објав-
љивање својих стихова. Године 1855 и 1856 наставља
он радити за Седмцицу, а шаље прилоге и у загребачки
Neven Јосипа Прауса. Neven објављује 1855 године
осам песама Јовановићевих под укупним насловом:

Источни бисер. А године 1856 доноси још дванаест песмица из збирке *Istočni biser*, и превод Петефијева Луде. Уредник *Neven* је одма у почетку радосно поздравно новог сарадника, и замолио га да настави са нпзањем свог Источног бисера у *Neven*-у. Крајем године 1855, Праус је већ извештен од Јовановића да има већ лепу збирку коју би могао наннзати у приличну књигу, па жели да би се за те лепе песме нашао издавач који би знао „riedku otu dragocjenost ocieniti i u dičnom ју okovu svijetu priobčiti“ А када за *Neven* у 1856 години тражи претплатнике, Праус обећава да ће доносити песме Ивана Триског, Петра Прерадовића, па и том kolu неће faliti ни pjesnik Pobratimstva (Лука Ботић) и nizalac Iztočnoga bisera.

Већ године 1855 има Змај довољно материјала за збирку Источног бисера. 17 јуна 1856 он је скоро савим већ довршио превод Арањева Толдије; 18 (30) маја 1857 покушава он да свој превод Толдије прода Матици за 40 дуката, али га прода Медаковићу, власнику *Седмице* за 100 фор. Већ августа 1858, одма по смрти оца, има он толико лирских песама да, преко *Седмице*, пита: »Не би ли се нашао који меценат да их откупи и на свет изда?« Тада, готов је и његов превод Витеза Јована. Године 1858 објавио је прве две своје приповетке (Наш Љубомир и Славујев до), а 1860 и трећу, Видосава Бранковића.

Младић Јовановић већ је чуо и мишљење позваних судца о својој поезији. Светозар Милетић, ако и није у њој нашао »сјајан и велелепан метеор« који би потресао, електризирао, оживео српску појезију, нашао је леп дар појезије коме тек треба да се придруже дубље и темељније струје, већа стручна општа култура. У *Седмици* од 15 јулија 1856 назван је Јовановић »једним од најбољих новијих српских песника«. У *Летопису* од године 1857, пише мањи од Јакова Игњатовића прориче му лепу будућност ако остане сам себи веран. »Његова песма има свагда своју читаву и лепу идеју,

а изражај му је правиј србскиј и удесан . . . он далеко дотерати може«.

Године 1860, Д-р Јован Андрејевић («Јолес») у писму уреднику Данице поређује Змајев превод Гетеове баладе Бог и бајадера са француским преводом госпође Стал, и налази да је Змајев превод неупоредиво бољи, да је он »узор превода«. Влдосава Бранковића му се допада и по стилу и по садржају. Кад је чита, ужива као кад се са својим љубимцем Гетом бави.

Код школске омладине, 1860 године, Јовановић има место одма после народне песме и Бранка. Јован Павловић је фикспрао схватања бољих карловачких гимназиста. Један од ових »особито је био понесен за омиљеним нашим песником Јованом Јовановићем, којег је јако љубио и поштовао«. Само му је замерао што не прикупи већ једанпут крассе своје песме у збирку, да их стави поред Шилерових песама. Одма за Јовановићем долази Јакшић, па онда остали.

Овако повољни одзиви о песнику сасвим су нам разумљиви, кад размотримо његов рад до 1860 године. Прва његова песма, Пролетно јутро, ретко је срећан почетак лепе једне књижевне каријере. Израђена у строфама од осам стихова, шест десетераца прошараних двама деветерцима, она је озбиљна и достојанствена. Она уметност не схвата као игру, него као оруђе националне мисли; ретка та милост треба роду да послужи. Прва песма садржи програм више него педесет годишњег рада песничкова, програм потпуно остварен. С великим задовољством читамо ми данас тадање обећање младог Јовановића:

О ви гусле, благо срца мога
. . . Одсад павек верни мени друг. . .

И његову веру, поуздање у своја силна чувства у пзвор његових песама. Тај пзвор из његових груди, по благослову више,

Нек жубори, нек пере, нек поји.
Одличап стих којим младп песник обећава и чисту,

лирику; и сатиру, и родољубиви педагошки свој књижевни рад. Овај наглашава још једним стихом:

... Не одмарај с' рода милујући ...

Сем тог, тако срећно и тачно наслућеног програма, Пролетно јутро обрађује и најмилију лирску тему: младих, младост; Његошев соко који, тек му прво перје никне, не може да мпруге, него се диже пут неба, цијучући; Бранков тиг који се диже под небо, »ал весео није ко некада«. И у нашег песника су груди пуне чувства, и срце му је немирно, али он не може јасно да зна шта је то, каква је то неодређена чежња која му душу диже »више звезда«. Прави младић, њега боли несклад између јачине осећања и девентине да их пзрази:

... Ал' изрећи зашт ми не да Бог?

... Подај смртном барем мање чувства,

Кад не даде више му искуства!

... Чувство рађа у прспима жар

Ал' га младо срце пзлит не зна,

Непскусна живота је весна!

Ту пету милу тему радно је наш песник и у лепом првешћу Знаци с неба (1854):

Нешто желе пуне груди,

Ал се мис'о залуд труди

Жељу не зна разабрати.

Скоро тридесет година касније, 1888 наш песник ће се сећати богате своје младости:

Главом сам, чак и срцем

До неба допиро.

И питао сам Бога,

Треба л' што да му дам,

Јер имам блага многа,

Броја му не знам сам ... (1)

Код првенаца Јовановићеви волимо пратити ученика старије лирике (он себе зове певцем!) код кога утицај Бранков већ постоји и све више осваја. Поред весне и

зефира и чувстава, ту је већ травица под липом, ту су
гусле јаворове, ту бистро врело, ту перивој,

И зефир се свуд нестанили шпир
Девојчици у недарце вири . . .

Волимо и његове quasi-имитације народних песама,
датиране 1850, јер је то почетак који ће свој завршетак
наћи, четрдесет и педесет година касније, у Спохва-
тцама.

За песнички дар Јовановића речито сведочи у
првенцима његова способност да својим осећањем обу-
хвати и оживи све око себе.

Јер одиста знак је с неба: ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
Да и мени драга треба — РАДНЕ ДОМАЊИЦЕ
У висини кад појезди МЕСНОВАЦ
Једна звезда другој звезди.

При песничком узбуђењу нестаје дистанција, нестаје
разлике између живих и неживих бића, гласних и без-
гласних, све је огрезло у истим осећањима, и песник
се изражава митолошким, симболичким, метафорама. У Ле-
топису 87, год. 1853, објавио је Јовановић песму
Дана која је сва у симболима: дан је син зоре; сунце
је благослов добре матере што га шаље милом сину
који је на путу. Најзад, месец у ноћи

Кандило је ужежено
Белом дану врху гроба.

Јовановићени првенци имају и милу неспретност
младости и сав пранах на златни крпли младога
лептира.

Убрзо после првих песама објављује Јовановић оне
које и данас улазе у антологије, и његова лира има
године 1860 скоро све своје жице. Седмица је већ 1857
донела добру посланицу Побри Стеви В. Каћанском,
и прекрасну чисту лирску песму Мати, мати . . . ;
донела је песму: У сватовима, и Разговор са срцем
који ће песник касније ставити пред Булџе; песму
Впла и песму Потом у којој је Лаза Костић открио
„многа лепа места“ и једно које би само „било довољно

да уздигне Потоп до висине најлепших славујанака нашег песника“.

Летопис 1859 доноси одломке Сентомаш, и Тајну љубав која се онде звала Издахнула девојка. Најзад године 1860 објавио је Јовановић песме: Соколи, соколи! Јесење вече, Кад сам јоште . . . Под прозором, Било . . .

Значи он је са својим побратимом Јакшићем већ био првак српске песме онда када су порази Аустрије код Мађенте и Солферипа донели народима Аустрије бар обећање слободе; када је диктатура замењена провизорним стањем полуслободе. Те политичке промене ће унети у живот песника Јовановића извесно двојство, али ће он и приватни свој живот подешавати према својој јавној улози у народу, и та јавна улога ће бити одсад његова главна брига.

ГЛАВА II

Ђулићи и уѣоци им

1844

1844

I

3 септембра 1860 честитао је Ђура Јакинџи свом Кишу »на служби, на господству«. Одиста, 31 јула 1860 изабрао је новосадски магистрат Змаја за актуара који ће помоћи да се поново уведе српски језик као званичан, како је то био и првих година после Буне, и одредио му плату 600 фор. годишње. Испрва, било је нешто и колебања у погледу званичнога српског језика; сем тога, Намесништво Војводства Србије није узело на знање избор актуара, деловође, него ванредног конципиента. Коначно, српски званични језик се ипак одржао, и Змај је 19 септ. 1860 још једанпут положио заклетву као чиновник новосадеког магистрата.

Пре октобарске дипломе и обећане уставности, дакле, ушао је Змај у службу, и одобрењем Намесништва Војводства Србије водио је он скупштинске и сенатске записнице српским језиком и лепим својим рукописом. У тој служби затекла га је прва, после Буне, уставна рестаурација новосадеког магистрата, извршена 20 (8) марта 1861. Овом приликом изабран је Милетић за градоначелника, Јаков Пегатовић за вел. бележника, а Змај за подбележника.

Змај није дуго остао у тој служби. Године 1861 и 1862, Нови Сад је највише био главни културни центар Срба. Један за другим, јављају се у њему књижевни и стручни часописи: Школски лист, Сељак, Даница, Јавор . . . То је време када се остарела већ Пункторка напушта да купи добре наочаре па да чита »све што се сада лепога и честитог у Новом Саду пише и печата«. Када Даница, услед болести уредника, као и услед одласка му на загребачки сабор, почне тако неуредно излазити, да већ и сарадници очекују њен престанак, онда се Јовановић, који је већ био све и сва у Комарцу, одлучи да покрене свој књижевни лист.

Јавор, и да све своје снаге посвети књижевности. Зато је 11 новембра 1861 преко градоначелника Милетића пријавио своју оставку на звању подбележипка, нашто је Милетић многострукоме свом сараднику изразио још и новембарску плату.

Ова је одлука песникова значила велико самопоуздање, тим веће, што је неколико дана потом, 5 децембра написао прво своје писмо Ружи Личанин, рекао јој своју љубав, и запросио је, тиме што је написао како сања о ружи и рузмарину. На његово писмо је брзо дошао повољан одговор, и већ на св. Саву 1862, Јован Ђорђевић као кум, и Јаков Игиатовић као стари сват, венчали су песипка с Ружом Личанин.

Еуфросина Личанин, названа Ружа, дете је из доста угледне, али нешто поернуле новосадске породице. Иако се на Ченеју код Новог Сада још 1749. спомиње Радосав Личанин, изгледа да је Ружин деда по оцу дошао негде 1824 из Срема, можда из Митровице (за брата му се каже да је у Н. Сад доселио из Митровице). Михајло Личанин био је зар прва крмар трговачке лађе на Сави и Дунаву; 1824 има он у житарској трговини ортака, Димитрија Нешковића који је ожењен његовом сестром Аном; поред њега, Михајло у трговини употреби и свог брата Григорија који је био пзучио за димипчара, и брата Гаврила. До године 1837, житарска трговина Михајла напредује; те године га налазимо међу претплатницима на Историју Србије Симе Милутиновића Сарајлије; и налазимо га као купца куће на новосадској пивјаци; 9000 фор. сребра платио је за њу; у итали која се налази »на барн«, држи он 30 коња који вуку његове (Ментор, Душан, Морса и Јован) и, под закуп, туђе лађе са робом. 1829 и 1830 умрли су му сарадници, брат Глиша и зет Нешковић, али му сестра Ана и снаха Јелена, рођена Сузан, раде као мушкарци, путују на лађама, од Земула до Сиска и Карловца, до Пеште и Регенсбурга, остају на лађи и кад ованаседне на пруд, по три месеца не виде куће.

Опор је био посао којим је Михајло Личанин, екс-

платицући зар и родбину, подигао свој иметак на 60.000 фор. А тада је искористио повољан моменат да свог сина Павла добро ожени. Затајивши да има још једног сина Теодора, и своје обавезе према сестри Ани и снаси Јелени, и своју намеру да се поново жени и тиме окрњи иметак, запросио је и испросио за сина Павла Паву кћер Павла п. Дуке, 70 годишњег пензионисаног потпуковника, који је имао и предикат de Heldenthal. Михајлу Личанину није толико импонувало племство с предикатом. колико мираз од 5000 фор. Толико је Павле Дука дао свакој својој кћери при удаји, па је толико наменио и најмлађој. Паулини. Зато је Михајло журио те је 28 јан. 1838 по ст. закључен брачни уговор између Павла Личанина и Паулине от Дука, и још тих месојеђа је обављена и свадба. По брачном уговору, потпуковник Дука је дао кћери 5000 фор. у валути, шајна; толико јој је обећао, да би била збринута у сваком случају, и свекар: то се звало *dos et antidos*.

Док су живели један и други деда Руже Личанин, брак Павла и Паулине Личанин није био срећан. Паулина час са Павлом води парницу да би добила свој мираз, и да би добила интерес на пети, час покреће парницу против свекра и тражи да се њен мираз, један и други, питабулнисе на кућу свекрову на пијаци. Иако је већ имала прво дете, она напушта мужа, и налази склоности код оца. Тек по смрти свекра, негде почетком маја 1840, враћа се она мужу. Али сад Павле Личанин има парнице са тастом; овај га тужи за увреду части, а зет одговара да му је таст реметио брачну срећу, насплу држећи код себе његово дете и жену. Изгледа чак да се зет није ни измирио с тастом пред смрт овога. Јер отварању тестаментa Павла от Дука присуствовао је, 22 јула 1842, само син, поручник Петар, и старија кћи Марција, удата за Јована Јовановића, адвоката у Бечкерекy. Пошто се Паулина ни речју не спомине, значи да тестаментом није ништа добила.

Тек по смрти оба деде, 22 септембра 1842, рођена је Еуфросина Личанин, коју је 27 септембра, па

крштењу држала Софија кћи доктора Григорија Секулића, а унука дугогодишњег учитеља новосадеког, Теодора Секулића. Име Еуфросина постојало је у породици Дука; отац и мати детета још су зар држали до везе с породицом Дука; ова је породица сматрала својим рођаком и генерала Дуку кога је алкејском својом строфом славио Лукијан Мушицки. Така сећања ће бити потребна Павлу и Паулини Личанин, јер ће њихово пмање брзо да иде на ниже. У пролеће 1841 продата је кућа на пијаци за 25.000 фор. вал., а купљена друга за свега 2500 фор.; у овој, десет пута јефтинијој, рођена је ваљда Еуфросина. Године 1845 Павле Личанин опет продаје кућу; пете године, жена му се одриче права на мпраз, а он ниште уверење од новосадеког магистрата да ће добити отпуст, када год буде хтео селити у мајкашко место Чуруг. Уверење је добио, али није одселио; 1846 моли он још у Н. Саду путни лист за Београд где је закупио печење цигаља на три године; пре њега, још 1842, прешао је у Србију и млађи му брат Теодор са женом и дететом, прешао је као кројач.

У архиву новосадеког магистрата, после 1846 губи се траг Павлу Личанину све до смрти му, 28 јуна 1861. Овом приликом је у протокол умрлих убележено да је живео 46, а у браку 24 године. Да ли су Паулина и Еуфросина Личанин, па и Марија, прелазиле 1846 у Београд; где их је затекла Буна; где је Еуфросина учила школу . . . о свему томе не знамо ништа. Можемо рећи само толико: 1777 Никола Дука, Павлов отац, трговац је и писмен; још више је писмен син му, потпуковник Павле, и син овога, мајстор Петар, ујак Еуфросине; али, писмена је и породица оца; Михаило има лепо писан рукопис; Павле Личанин је, свакако, још више учио; он претицаљује Стихотворенија Мушицкога, Бачку Вилу стално, па и друге књиге; најзад, пре катастрофе од 12 јуна 1849, постоји у Н. Саду »дјевическа школа« у којој учитељује Ђакон Јован Поповић; сасвим порушена 1849, она је обновљена о трошку магистрата 1853; поред ње, у Н. Саду је било

приватних школа за женске: 1840 добија Наталија удова Петровић рођена Јанковић уверење магистрата да је приватно поучавала децу бољих породица у женском ручном раду. Све те околности могле су Еуфросину, »Розину« Личанин оспособити да са разумевањем прати оно што се 1860 и 1861 дешавало у Новом Саду. Мита Калпић је забележио да је Еуфросина много помагала њему и друговима у припређивању децијих позоришних представа, док ће Змај много помагати Јовану Ђорђевићу и Милетићу при стварању Друштва за Српско Народно Позориште,

Змај се с Еуфросином, кажу, поближе упознао код своје сестре од тетке, код сестре Мите Нешковића, Паве, кад је ова боловала, а Еуфросина је дворила. Мати Мите и Паве Нешковић, Катарина, рођена је сестра Змајева оца. Али, није искључено да је и Еуфросина Личанин била, макар и у далеком сродству с Нешковићима. Видели смо да је Ана, сестра Михајла Нешковића била удата за Димитрија Нешковића. Тај Димитрије није, додуше, ни отац ни деда Змајеву брату од тетке, Мити Нешковићу; али то не значи да му није деда од стрица, да уопште не спада у исту породицу. Доста вероватно изгледа да је Еуфросина, када је неговала болесну Паву Нешковић, одлазила својој далекој рођаци.

5 децембра 1861 писао је песник писмо у ком је Еуфросини, али је она за њега већ била Ружа, рекао своју љубав. Пре тога, првак српске песме је приметно само толико да Ружи сасвим немио није, зато се и нада да јој његово писмо »сасвим пеповољно није«. У писму, песник пита, да ли би јој могао и милији бити, па да може и даље сањати о ружји и рузмарињу; и моли да му то јави пре разговора с матером и сестром, »без пичијега савета из свога срца«.

Ружа је »преступила детињу дужност«; без знања матере и старије сестре одговорила је песнику да срце још никоме није поклонила; све досад није ни знала да

се то може учинити: „слушала сам више пута ал' осећала п веровала нисам“.

Божић 1861 провели су Ружа и Змај зар као вереници, те су резали п божићни колач, а на дан св. Саве 1862 венчали су се. Доста велике п интересантне сватове, који су изгледа, Змаја стали преко 200 фор. описао је у једном писму Ђорђе Поповић-Данпчар. Трајали су до седам сати изјутра, п због сватова је други број Јавора закаснио за два три дана. Младожења се правдао: „пријатељи који узрока знају, лако ће опростити“.

Песник уређује Комарац п Јавор. Већ у Јавору од 25 јануара 1862 почиње објављивати Ђулиће; 15 фебруара 1862 обележава он збирку од „стотинак пли п више овакп песама“. То може зато што лако пише, што живи само књижевности п политици.

II позоришту. Још није документима констатовано како је велику улогу имао Змај у изградњи Срп. Нар. Позоришта, колико је он у томе помагао својим кумовима, Ђорђевићу п Милетићу. Члан артистичког одсека, секретар управљајућег одбора, а уредник два часописа, имао је он много прилике да послужп том органу наше културе. Већ у молби, којом је искао одобрење да покрене Јавор, рекао је Змај да ће му лист бити посвећен „чисто белетристици п критици са особитим обзиром на развијање новог народног позоришта п драматичке литературе“.

Одиста, од 5 јануара 1862 до 31 априла 1863, колико је Јавор излазио, једва се појавио број листа у коме Змај не би писао о репертоару који је тек стваран, о глумцима п њихову напредовању, о почасцима Драге Дејановића, о прерадама п преводима. Чак и преко Комарца покушава он да васпита п публику за позориште; јер, да би позориште усевало, Змај је осетио потребу једне публике са „више срца, више поштења, више родољубља, здравије критике...“

Колико је год могао, Змај је помагао. Зачудо, сам није много обогатио репертоар, био је опрезан п ауто-

критичан, можда, и одвише. Тек 3 јуна 1864 шаље он Ђорђевићу Шарана, кога је „с ногу скресао“ по народној приповетци. Имала је то бити проба, да ли он уме стављати на сцену. Лакрдија је добро примљена; 1870 године писао је Лаза Костић о њој врло похвално; тада се Костићу допао овај „народан, скроман, прашњав апостол напредни начела садањег доба“; 1902 године писао је неповољно.

Шаран има тему помало феминистичку. Ожењен, песник се и у Јавору бавио питањем жене. Његово је становиште при том доста патријархално: „чистоту и певност“ тражи он од ње. „Мужа љубити и смерно уз њега живити, то је задатак жене“, писао је он после жељудбе. У својој Ружи, он је то и нашао; по речима Лазе Костића, Ружа је била „под непрестаном хипнозом и сугестијом“ песника.

Ипак, Змај је и тада, иако противник женског права гласа, допуштао жени јавну акцију, ако је она национална: у Јавору радо објављује саставе „од нежне женске руке“; хвали рад новосадеких Српкиња у корист страдалника црногорских и херцеговачких, њихову акцију у корист српског позоришта. Више свега он у Јавору помаже акцију новосадеких Српкиња за пречишћавање говорног па и књижевног језика.

Покушај младог Јовановића да у Н. Саду живи само од књижевности, није успео; његово бегство из Н. Сада било је први знак да се Н. Сад неће одржати као књижевни центар Срба.

Могло се то видети по томе, како је тешко Змај добио дозволу за издавање Јавора. Молбу је поднео на време, 26 окт. 1861; дозвола до нове године није стигла, али је Јавор ишао привременом дозволом градоначелника Ползовића. Прва молба је Змају враћена; друга, „по прошлеу уређена“, одбијена је зато „што у Н. Саду већ 6 српских листова има“. Уредник је мораоћи у Беч, и тек 5 маја 1862 могао је извести претплатнике да је Јавор добио право живети и зелени се.

У првој години, док се није знало хоће ли се Да-

лица одржати, Јавор је имао леп број претплатника, па одбацивао, кажу, и леп хонорар уреднику. Када је пак Даница пошла уредно, показало се да нема публике за два књижевна часописа. Већ крајем прве године Јавора може уредник да каже само толико, да је „у-венуо и листао“. Почетком друге године имао је „не баш пуне три стотине претплатника“. Тако је зар некако стајала и Даница, и то је био први разлог да један од два часописа престане.

Из више разлога је престао Јавор, а не Даница.

Мплетићеву Српском Дневнику је требао још један сарадник, кога приходи листа пису могли плаћати. Уредник Данице понуди бесплатну своју сарадњу, ако Јавор престане излазити и конкурисати Даници. Мплетићу за љубав Змај је обуставио Јавор. Једна околност можда је Змају олакшала ту жртву. Последњи број Јавора изашао је 31 априла (12 маја) 1863, а 18 (30) априла Змај је примио дужност »надзиратеља заведе-ница Текелијиног и деловодитеља Матице Српске«.

II

Кроз цео свој живот, Змај је био врло пријатељски расположен према Матици Српској; скоро увек, Матица је пријатељски дочекивала песника. Прва Змајева песма је штампана у Летопису па је у Летопису 1857 по-вољно писано о младом песнику.

Пете 1857 године десно се први неспоразум изме-ђу Змаја и Матице. 18 маја 1857 поднео је слушацац права Матица понуду да откупи приложени превод Арањева Толдије са 40 дуката. Поднео је лично, акту-ару Суботи Младеновићу; добри старац се уплашио: ни не знајући шта је у пакету, изјавио је да Матица то неће примити. Тек после објашњавања, при ком је само добри Змај умео сачувати свој хумор, примио је Субота понуду и изнео пред Матицу.

Матица се прво хтела уверити да ли је превод тачан; ово је требао утврдити Мађар, евангелички пас-тор, Секар Јожеф (1809-1876) који је 1829/30 и

1830/1 шк. године провео у Карловцима као васпитач Петра Николића од Рудне, те научно нешто српски. 1836 издао је он свој превод српских народних песама, посветив га свом бившем питомцу. Али, године 1857, Секач је био заборавно српски, па је 18 јуна вратио Матици рукопис без свог мишљења. Сад је рукопис предат Александру Поповићу; Змај каже да је мишљење овога било повољно, па да је Матица и примила његову понуду (у протоколима Матике то није забележено), али је то учинила касно, кад је он већ био продао свој превод Медаковићу.

Ништа Змај није тад учинио што би га завадило с Матицом. Он је аферу забележио само онолико, колико је потребно ради лечења зла. Убрзо се показало, како је добро чинио, кад није онемогућио даљу, и корисну своју сарадњу с Матицом.

Кад је Субота Младеновић, некадањи учитељ, умро 7 фебр. 1863, расписала је Матица такав стечај на његово место, да је већ њиме знатно олакшан избор Змаја. Прво, повисно је плату деловодитеља и надзиратеља на 600 фор., одредно му и слободан стан, а првенство је обећао компетенту који је свршио или филозофске или јуридичне науке. Можемо слутити да је то све удељено А. Хаџићу, тадањи секретар Матике, а могао је нешто значити и глас омладине, организоване у Преодјинци. Ова је свадбу песникову топло поздравила, изразив том приликом „велико поштовање према најмилијем песнику своме“. Тако је, по тврђењу Симе Шћепара, још пре расписаног стечаја наменшено било коме ће се дати то место, а 30 (18) априла 1863, од 12 компетентата (међу њима три адвоката, па и песников бивши професор, православни Васеркроат Јосип Ференц) једногласно изабран Змај. 6 маја 1863 јавно се он на дужност, а 30 (18) маја је положио заклетву.

У оно време, једва да су имали војводињски Срби бољу Спиекуру, него што је било надзорништво Текелијанума, а несумњиво та спиекура никад није била тако добро употребљена, као сад, када је дата Змају. Прве

године, док је у текелијануму била и Матица, Змај је и могао имати нешто дужности; када је, у мају 1864, Матица пренесена у Н. Сад, и Змај остао само надзорник Текелијанума, његове су дужности сведене скоро на нулу. Ово зна сваки Текелијанац из старог „Пантеона“.

Када се читају Протокола Матице Српске 1863 до 1870, могло би се и помислити да надзорник има посла са заводом. 26 (14) јуна 1863, Змај предлаже увођење гимнастике за питомце; у управи Матице налази се тада Д-р Ђорђе Натошевић, велики пропагатор и гимнастике и, уопште, рационализовања живота. Зато се предлог надзорника радосно прима, и пазниће одбор да спреми све што је за гимнастику потребно; али, три године касније, гимнастика још није уведена.

Пре Матичине сеобе, довео је Змај са секретарем Хаџићем у ред архив Матице. дао му данашњи облик, али је за ово посебно награђен. Друге су му дужности биле: пазити да се питомци упишу, да доврше семестар, можда и испите да полагају; питомцима који занемаре своје дужности, изриче он укор, прети губитком места. Стара се о намештају питомачких соба, води инвентар; стара се о кречењу и малању соба, о рибању подова, о оправци пеџака, бунара; брине се о здравијој пијаћој води за питомце.

Још једну дужност је имао надзорник старог Текелијанума. По жељи Саве Текелије, под његовим надзором се састају питомци, а уз њих и други српски ђаци, сваког четвртка, те се читањем својих производа, декламовањем, кадшто и певањем, корисно забављају. 22 децембра 1864 јавља Змај књижевном Одбору Матице Српске да он одржава те састанке; али то су састанци Преоднице, одржавали у Текелијануму.

Јер, почасни члан Преоднице, Змај је изабран и за председника јој и председавао две године, све до Видова 1866, када је, због расцепа у друштву, дефинитивно захвалио на председништву. Као председник Преоднице, Змај је чинио два интересантна предлога: по

његову предлогу је Преодница приредила беседу у корист подизања споменика Вуку, па је Змај беседио о народним песмама и Вуку; а још је важнији био Змајев предлог од 11 јуна 1864 »да се сва омладинска друштва, која су са Преодницом у свези, позову на општи омладински састанак у Н. Саду«. И кад се његов предлог оствари, он стихом слави омладинске скупштине, иде ваљда на сваку, као у неко духовно купатило, да онде окрепи веру своју у бољу будућност народа.

Спнекуру која му је дата у Текелијануму, Змај је употребио најкорисније. Она му је пружила могућност да учини што и за себе и за народ.

За себе, он се уписао на медицински факултет. 25 октобра 1864 јавља он по Рајковићу, и каже да ову науку учи, прво, по наклоности, а после »и по рачуну и бригаи за будућност, јер не желим довека у Пешти инспекторовати«; 4 фебруара 1865 пише он истоме да је »већ пола доктора«.

За народ и слободу, покренуо је Змај о Видову дне 1864 свој лист Змај, чији ће наслов касније учинити саставним делом свог имена. Поред Змаја, у Змајеву Текелијануму је закључено и покретање Милетићеве Заставе, па је она неко време у Текелијануму и писана и редигована.

Скоро пуних седам година провели су Змај и Ружа у старој згради Текелијанума, која је пред рат разнесена. Политички противници оптуживали су надзорника Змаја да није доста пазео на чистоту соба, на рибање подова, на пајање зидова; спомињали су и степенице које једу кукавне питомце. У архиви Матице има и једна тужба питамаца на перед у библиотеци Текелијанума. Али пошто се из ње не види јасне кога погађа, а потписали су је и Илија Огњановић, Миша Димитријевић, Стеван Малешевић, Илија Вучетић, Тоша Недељковић, неће бити да је то тужба против Змаја; можда је то протест питамаца што сад, поред Змаја надзиратеља, имају и »врховног надзиратеља« Павла Којића. Противнике пак Милетића и Змаја зацело је јако болело што Змај и

супроти пази на чистоту јавнога живота, што је пајао душе и чисто по њих од глупости и неваљалства. Јер, за цело, никада добар Текелџанац није у надзорнику имао таког путевођу, какав је био уредник Змаја

III

Пре него што је промовисан за доктора медицине, 29 децембра 1869, Змај је поднео оставку на надзорништво, и молио да већ 1 фебруара 1870 буде разрешен од дужности. Касније, он је тај рок одгоднџо са два месеца; 1 априла 1870 преузео је од њега ту дужност брат му Корнел. Почетком децембра 1870 јавља Застава Змајеву промоцију и доноси његову објаву да ће у Н. Саду, „у лебарској улици на углу“, у кући „код црвене славине“ ординирати, нарочито као ларинголог. За спротиву која не може плаћати није он одредно посебне часове, него обећава да ће је у исте часове и са истом готовошћу лечити, као и најбогатије.

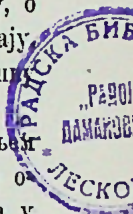
Кад уважимо то, и казивање Д-ра Лазе Станојевића како је Змај, место да прими хонорар, помагао пацијента да набави лекове, и Матавуљеву реч: »Сви ми знамо да је змај био баш непрактичан лекар«, — онда и не треба зар тражити даље узроке, зашто му пракса у Н. Саду није дуго трајала. Већ у октобру 1871 прелази он у Панчево где му 29 априла 1872 умире Ружа, где је разметнуто породично гнездо створено пре десет година.

Почетком 1862 испевао је Змај скоро све своје Ђулиће, лепе песме о грађанској породичној срећи. Што су Ђулићи штампани тек 1864, то је суђено српском песнику, да оправда кондолирање Пунктаторке, упућено 1861 Змају српском песнику. Кроза сву песничку каријеру пратила је најпопуларнијег нам песника иста невоља. За Источни Бисер тражио је издавача 1855, нашао га 1860, али се јавило 69 претплатника, и тек априла 1861 књижица је штампана. Кад је 15 фебруара 1862 објавио Ђулиће, није добио ни толико претплатника. Тек у августу 1863 усудно се песник да

их да у штампу, и требало је посебним чланцима богорадити, да би се јавили читаоци. За своју оригиналну прилику тражио је Змај издавача 1858, тражила је и омладина. Издавач се нашао 1871, али крајем те године туžno се песник како му књигу траже молици. Исте тешикоће имао је песник са Змајем, са Жижом, чак и са Невеном. Једино способни и пожртвовни Арса Пајевчић је омогућио дужи век Стармалом и Невена Велики поглавље би се могло написати о Змајеву питању с публиком, о судбини песника у малом народу, о великој снази духа која је требала и Милетићу и Змају, па да не изгубе веру у наш народ и вољу за тешику борбу.

Добро је Змај радио што је пожурно с писањем Ђулића, пошто његова породична срећа није дуго остала непомућена. Из Н. Сада понели су он и Ружа у Пешту сина првенца Мирка. Њега је певао срећни отац у Ђулићима, певао га и Мита Поповић у Даници. Али, рођен 23 окт. 1862, Мирко је умро већ 1 маја 1865. После њега, рађаће се Змају и умирати деца: Тијана прерано дошла на свет у октобру 1863; Сава рођен о св. Сави 1865, а умро после неколико дана, Југ кога као да је крстио Милетић. Напоследку у Панчеву, пред своју смрт, родила је Ружа мезимцу песникову, Смиљку, па ни она не поживе ни две pune године; умрла је у Футогу 22 јануара 1874.

Више него своју срећу и љубав према Ружи, песник Змај је преобразио своју породичну несрећу и дигао је у царство појезивје да онде живи као песма о људским судбинама. То је учинио збирком Ђулића Увелака коју је, у главном, испевао после Ружине смрти. Још трајнији споменик својој деци подигао је Змај својим радом на дечјој књижевности. Несумњиво, Змај се овом књижевношћу почео бавити још године 1858, пре своје женидбе, и наставио је тај рад за Натошевићева Прпјатеља Српске Мladeжи 1866, а сам се спремао да 1872 издаје Дечјијег Прпјатеља; несумњиво, он је писао о деци и за децу зато што је љубављу једног

песника волео мале грађане света, и имао много разумевања за њихове радости и жалости: ипак, песник Змај је последњим Увелком преобразио те чињенице и приказао свој случај као преношење своје љубави с помрле своје деце на сву српску децу. И, у свести широких маса и малог народа вазда ће живети Чика Јова који је, изгубивши Мирка, Тијану, Саву, Југа и Смиљку, усвојио сву српску па и хрватску децу, и за њу уређивао Невен свој до смрти, па и после смрти своје.

Дечији Пријатељ Змајев није никад угледао света, пако га је Змај и године 1873 обећавао. Али је Стеван Васпи Поповић управо тада, поставши школски надзорник, почео издавати свој Дечији свет, касније Библиотеку за мали свет, а 1876 и четирп свеске листа Радована, и Змај је у тим издањима објавио најлепше своје песме за децу, каквих пеће мнати ни кад сâм буде уређивао Невен.

Радован је пошао и престао 1876. Следеће године хтела га је обновити Српска задружна штампарија у Н. Саду; године 1878 обећао је Арса Пајевић да ће га обновити. А кад од свега тога неби ништа, покренуо је Змај, у наклади Арсе Пајевића, јула 1880, свој Невен. Пре тога, крајем године 1879, мислили су Змај и Пајевић да ће, због слаба одзива публике, морати укинути Стармалт. То је појачало код Змаја вољу да издаје лист за децу; и овај тренутак своје службе народу преобразио је Змај у симболичну слику:

Запита ли врабац с крова:

„А куд оде чика - Јова“?

Песмо наша, ти му реци:

„Чика Јова от' шо деци“.

У ствари Стармалт је излазио још пуних 10 година. Али је, поред њега, излазио и Невен до краја 1889 у наклади Арсе Пајевића, а 1890 и 1891 до 11 јуна у наклади самога Змаја. Невен је, несумњиво, био најбољи у почетку, 1881—1885, када се око њега окупљала и сарађивала на њему симпатична група националистичке

омладине из карловачке и новосадске гимназије: Никола Манојловић-Рајко, Јован Ђ. Максимовић, Милутин Јакишић, Тихомир Остојић . . .

Када се та група развргла, због појаве Јаше Томића, Змај је већ није могао такву саставити. Зато, кад је године 1898 Невен обновио, Змај је већ с трага одбисарадњу омладине.

IV

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДНЕ ДОМАЊИЦЕ“
ИДЕСНОВАЦ

Иако је добар део свог живота провео у кафани и крчми, деčји песник није умео да живи без породице и без деце. Најмлађи му брат Мита, приликом оставинске расправе, тврдио је да је Марија Костић „као туђа служавка са своје двоје деце дошла за дацлцу Змајевом мезимчету, које је без матере остало“. Без жене, од јануара 1874 и без Смиљке, Змај је засновао с Маријом Костић, и са кћерима њеним другу своју породицу. О млађој кћери, Анки, мислио је и Матавуљ да је права кћи Змајева, и каже да је била „необично мила“. Боље је примити и Марију и Анку за Змајеве кћери, како их примио и Змај. Он је њих волео како се само рођена деца могу волети, дружио се са њима, васпитао их, старао се о њима, и оне су биле чеда духа његова. Године 1882, у Невену, он говори својим малим читаоцима о овим сиротицама које је „за споменик деци својој и за мелем тузи својој обгрлио да их одгаји у поштењу, у духу Српства и човечанства“. Тада, он се бојао шта би од те деце било у случају његове смрти; касније, он их је школовао, и обе су покушавале, без успеха, да живе као глумице. И ово је био један од разлога, зашто Змај, после Беча, није остао у Каменици где је и кућу купио, зашто је са другом својом породицом селио, крајем октобра 1890, у Београд, и опет, на преображење 1898 у Загреб, где тражи стан „мало ближе позоришту“, због Маце и Анке.

Колико су поћерке Маца и Анка биле велика брига Змајева, види се и из тога, што Матавуљ овој бризи приписује Змајеву оропулост већ године 1890. По Ма-

тавуљу, Змаја је типшало што му се не даде поћерке
удомити, или их ишче обезбедити. После се показало да
је та брига беспредметна: Марија је умрла у Загребу
26 (13) јуна 1901, а Анка у Каменици 23 (10) септембра
1901. Песипка је од друге породице преживела само
мати Марије и Анке, Марија удова Костић, универзални
наследник према Змајеву тестаменту. Али, ни таким те-
стаментом није много збринута била Марија Костић, па
је после рата доста жалосно завршила свој живот у
Каменици.

V

Казујући у овом поглављу више приватни и поро-
дични живот Змаја који скоро сав живи народности и
слободи, спомњемо овде само оно што није у најтежијој
вези са његовом службом Милетићевој Народној Странци,
и са његовим покушајима да је застави Новом Омладином.
Међутим, Змајев живот и кад није у најтежој свези са
службом народу, ни онда није без те свезе.

Кад знамо да су Панчевици 1871 од Милетића у
Вацу искали да им препоручи кандидата за градоначел-
ника, онда слутимо да је на сличан начин закључена
Змајева сеоба у Панчево, где је већ организована На-
родна Странка, и у њој стари Пејичић, прота Васа
Живковић, а нарочито су активни Јован Павловић и
браћа Јовановић. Одлазак из Панчева, настао је услед
прогона из Темшварара, где служи негдашњи Змајев
пријатељ; исто тако и сеоба из Карловаца у Футог. И
када је пред крај 1878 године, „на иницијативу светлога
кнеза српског“, позван у Београд да прими место дра-
матурга при народном позоршту, уз дозволу да може
наставити и лечничку праксу. и то је, зацело, дошло
као награда патриотском песнику који се добро држао
1875—1878. А што у Београду није могао дуго остати,
што онде није добио ни обећање да ће добити држављан-
ство, ни одговор на своју молбу; што се није остварила
његова нада да би Невен „у поднебју београдском
боље просперирао, него игде на другом месту“, све то

не ће бити без свезе са Змајевим држањем у политици.

Кад је већ видео да Београд мора напустити, Змај се одлучио за Беч. Да ли су у тој одлуци претегли приватни разлози? „Мене воља и љубав ка лечиљчком позиву није никад остављала, каже Змај, па ме је и довела у Беч, да се ту у моме позиву потснажим“ . . . Али, Змај је касно почео учити медицину; касно је пошао и да се у њој потснажи, а пошто је још био „непрактичан“, није она могла да храни њега и породицу. Зато су политички му пријатељи гледали како да му збрину старост; прво су га 1891 изабрали за градског лечиљка у Београду; а онда, почетком 1892 коначно га збринули пензијом.

Можда више него лечиљчком праксом, издржавао је Змај своје породице књижевним радом, колико год је то тада, као и данас, код нас било тешко. Змају је то било тешко, све док није нашао у Арсп Пајевићу издавача и мецената. Једно време, Змај је мислио да је свог издавача нашао у Задружној Штампарији, око чијег оснивања се трудио и сам, а још више брат му Корнел. Ова је издала 1871 Све дојакошње песме Змај-Јована Јовановића. I. Оригиналне. Опрема лепа а редакција боља него потоња Певанија; али са растуривањем издава песник није био задовољан. Као акционарска штампарија, није она могла много да успева, иако јој је за фактора дошао, и био то све до херцеговачког узтанка, способни Арса Пајевић. Ипак, од 1871 до 1876 давала је она Змају посла: за 1872, 1873, 1874, 1875 и 1876 редиговао је Змај календар Полажењик (за 1874 назвао га је Полажајник), за који је сам писао цео „забавни и научни део“.

Године 1876 вратио се Арса Пајевић из Црне Горе и Херцеговине, одакле је три месеца дана извештавао Заставу о борбама; почетком марта 1877 основао је своју штампарију, а још пре тога издао Змајев шаљиви календар Жпжан за 1876. Још је тада слаб Арса Пајевић да би издавао све што Змај пише; 12

априла 1877 нудио му је Змај Отму Мурањ - града, коју су издала браћа М. Поповић. Из петог разлога, вероватно, „уредник Полаженика“ уређује за 1877 и за 1878 календар Панчевац, и за 1877 Зимзелен, све то у издању Браће Јовановића у Панчеву.

Али већ о св. Илији 1877 објављује Змај да ће у Пајевићеву издању, издавати Илустровану Ратну Кроникку, која ће прибрати грађу за историју устанка и ратова 1875-1877. За ту Кроникку, од које је изашло седам свезака, од јула 1877 до фебруара 1878, Змај је писао Смесице; та рубрика је замењивала Жижу која је престала, и Стармалл који још није пошао; једно време, и Јавор је писао таку рубрику . . .

Над је, са Берлинским конгресом и миром, престала Кроника. сарадња Змаја с Пајевићем и Абуказемом је појачана покретањем Стармалог и Невена. Кажу да је Пајевић уреднику Змају, које за Стармалл, које за Невен, касније и за Јавор, плаћао како ни један српски издавач није плаћао; због тога, неки Пајевића називају Мецеком песника Змаја. Свакако, он је песнику омогућио да у пуној духовној слободи, без бриге, ради послове које је волео; Пајевић је омогућио Змају да дочека, у корисном раду, измену прилика у Србији, пад краља Милана и напредњака, и награду коју је заслужио тридесетгодишњом службом идеалима своје младости.

Ако још споменемо како су Ђулић и Увеоци десет година чекали и дочекали издавача, можда ће бити доста приказане и сунчане и тамне стазе којима је ишао песник и борац Змај.

1 августа 1872 отворио је Змај претплату на Увелке; до краја септембра 1872 јавило се око 60 претплатника. Ипак, 4 јула 1874 Змај поручује претплатницима да неће дуго на књигу чекати.

Али, тада се већ говорило о прослави 25-годишњице песниковог рада. 20 (8) септембра 1874 образује се Одбор који у свој програм узима и прославу и издање, народним прилозима, свих песникових дела. Образује се

и женски одбор који скупља прилоге: ко год приложи 5 фор., добиће егземплар тог издања. Госпође скупе у самом Београду преко 150 дуката, а Матица приложи 200 фор.

31 (19) октобра 1874 и 1 новембра (20 окт.) 1874 обављена је та прослава какву је тада могао дати само Нови Сад Светозара Милетића. Лепа, складна и укусна била је та прослава у којој су узеле учешће земунске и новосадске певачке дружине, Матица Српска, новосадске госпође, новосадске занатлије, новосадске госпођице, Београђани: читаво једно добро организовано друштво.

Само, друга тачка програма, издавање Певаније, изведна је много теже и мање лепо. Она није изишла »негде маја 1875«, како је обећано, него негде крајем новембра 1882. Док се натезало око тог незграпног издања, дотле је песник напустио место општинског лечника у Футогу, поново се наставио у Н. Саду, преселио у Каменицу и радио као општински лекар, прешао у Београд за драматурга, напустио и ту службу и одселио у Беч!

Године 1875 Одбор је још мислио да ће Певанију сам издати; објавио је позив на претплату, тражећи хиљаду претплатника, али се ова ипсу јавила. 14 (2) марта 1878 склопио је Одбор уговор са Браћом М. Поповића, по ком Змај добија 1500 фор. на име ауторског права, Одбор 280 егземплара за приложнице приликом прославе. Почетком 1879 пошла је Певанија у свескама, у 6000 егземплара, и те године је изашло првих пет свезака. Осталих пет свезака изашло је током 1880, 1881 и 1882 године. Кроз то време, песник је ваљда обнављао уговор с издавачима, уступао им и оне »наставке одељака«, песме из година 1879-1881; повећао зар свој хонорар (већ 1879 спомињу издавачи хонорар од 2500 фор.); уговорио с издавачима да, пре десете свеске, изиђу Уводни у засебној књизи. Само једно није учинио Змај. За десету свеску Певаније, имао је пред собом биографију коју је израдио А. Хаџић по његову казивању и по говору Мише Димитријевића

приликом прославе 1874, а имао је и примедбе Мише
Димитријевића на ту биографију. Змај је мислио да
поступи према тим примедбама, када спје у Н. Сад;
издавачи су, на жалост, телеграфски позуривали
рукопис Хацића, и Змај га непрочитан послао у Н. Сад;
„бог вама а душа вам, - радите како знате, - кад не можете
дочекати мој долазак“. Тако смо лишени песникове био-
графије коју би био он прегледао, можда исправно,
можда допуно.

ГЛАВА III

Змај и Народна Странка

Иако сип градоначелника, и члана обласног суда, Јован Јовановић није био очаран Баховим режимом који је скоро дванаест година стезао народе монархије. Зато младог песника и не налазимо у оној чети стихотвораца, — међу њима и један Васа Живковић, — који су у Седмници славили дан рођења Фрање Јосифа, његову женидбу с Елизабетом; који су приредили читаву утакмицу, ко ће боље превести Gott erhalte; који су проклињали атентатора, Мађара, од 18 фебруара 1853 на „обновитеља српског пмена“. Већ први стихови Јовановића, дати у Новом Саду 29 јула 1852, а објављени у Седмници од 2 августа 1852, имају друге и лепше теме:

Дочекасмо времена проклета . . . Ти први објављени стихови, поред критике, садрже и претињу:

Нек се нада
Ко данаске страда; —
Нек се боји
Ко високо стоји; —
Да је равно
Требало је давно —

Расположење младога Јовановића према оповременом режиму свемоћне полиције може се дознати и из чињенице што он већ 1855 објављује у Седмници песму: Гледајух' боно даљину . . . за коју ће тек у Цевачији рећи да је превод песме Золтана Балого. То се расположење дознаје и из јединога досад објављенога писма Јовановићева из времена Бахове диктатуре¹ у ком за песму што је шаље Седмници каже да је „поштена, лојална, чиста, — нема у њој трупка што би Клезишу² за дрљаво око запао“. Када писац при објављивању својих радова мора и на то да мисли, шта ће

¹ Летопис М. С. 251, стр. 58

² Окружни комесар у Новом Саду.

рећи власт, онда унапред можемо знати како је распо-
ложен према тој власт.

А власт није дуго оклевала да младом песнику по-
каже своје канце. У августу 1858 објавио је Емил Чакра,
песников друг из детињства и потом девер, претплаћивање
на Витеза Јована од Петефија у преводу
Јовановића. Почетком септембра 1858 донела је Седмица
прву песму спева; крајем године 1859 штампана је цела
књига, али још на Ивандан 1860 мора Јовановић да
умирује читаоце обавештењем да новосадски градоначелник,
по вишем налогу, не сме књигу да пусти из
штампарије, док не дође допуштење од више власти; и
тек Даница од 10 јуна 1861 може да објави ту књигу
коју је Бахова власт била узаптила „најпре због шара
на корицама, а после због садржаја“. Песник је имао и
личних разлога да се још 1875 године сећа Бахова
времена као доба крутог и да моћ полиције назове:
та сила проклета.¹

За живот и за јавни рад песника је, међутим, да-
леко од свега напред споменутог важнији његов сусрет
са Светозарем Милетићем, сусрет о коме не знамо ни-
шта, ни годину када се десно, ни место на коме се дого-
дио, ни прилику у којој се он осетио да са Милетићем
треба бити без предомисљања. Не знајући када и како
се Јовановић одлучио за Милетића, можемо рећи да су
први кораци могли бити учињени још 1852, кад је
Милетић у рукопису читао песникове стихове, настав у
њима леп дар појезије. То је било у Бечу, а почетком
године 1857 Милетић отпочиње у Новом Саду своје
адвоцирање; Јовановић тада има већ доста семестара,
па се свакако много задржава у Новом Саду. Поред
тога, Милетић је 12 јула 1858 изабран, а 20 јула потвр-
ђен за градског фискала и правног приседника код
сироцадске комисије, док и Јовановић ступа у службу
истог новосадашког магистрата: он је 31 јула 1860 иза-
бран за актуара (то му је био и деда), а 29 септембра
потврђен као конципијста *extra statum*. Прилика за су-

¹ Календар Жижан за 1876, стр. 46

срет била је дата, али ми не знамо, када се он догодио; што знамо јесте: када Јовановић у фебруару 1861 почиње писати за Комарац, он је већ сасвим израђен либерал, израђен и поуздан у схватањима као и Милетић сâм. И знамо: после октобарске дипломе 1860, у саму зору уставнога живота у монархији, где год налазимо Милетића ту је и Јовановић. У новосадском магистрату, уз градоначелника Милетића је бележник Јовановић. У Српској Читаоници, из које се Хаџић-Светић повукао у марту 1861, уз председника Милетића опет је Јовановић перовођа или секретар; он води записнике Одбора и Главне Скупштине Српске Читаонице у Новом Саду од 12 марта 1861 до 25 марта 1863. Одма у првом записнику забележио је Јовановић предлог Милетића да се избере одбор који ће руководити материјалну страну при подизању народног театра у Новом Саду. Јовановић је актуар и у том одбору. У осталом, у Читаоници се тада највише ради и говори о позоришту.

Тек покретањем Комарца, међутим, створена је могућност Јовановићеве најприсније сарадње са Светозарем Милетићем. Брзотиском епископске печатње изишао је 10 фебруара 1861 први број тог »шаловног листа с илустрацијама« који је Ђорђе Рајковић потписивао као одговорни уредник, Јован Јовановић као главни помоћник, а Драгутин Кесерић као издавалац.

Драгутин Кесерић, рођен 1826 у Темнишвару, католик, ожењен из Митровице, подсећа помало на Ивана Маршо Маршовског. 1861 године био је он чиновник у Новом Саду, и није за собом оставио најбољег глас. Зато га Срби 1872 неће хтети бирати за градоначелника, и он ће служити у Печују док не пређе у Калајеву Босну, у Бањалуку да онде заслужи пензију као финансијски саветник, коју још године 1901 ужива у Новом Саду.

Такав је човек покренуо као власник лист коме је не само име него и најбоље прилоге дао Јован Јовановић. Ти су прилози брзо освајали српску публику. Ђура Јакшић је одма приметно да се у Комарцу »одликује све

што је Кишево«; умели су Јовановићеве прилоге разликовати и ђаци у гимназији, међу којима и потоњи Абуказем, па је лист већ почетком априла 1861 имао претплатника »добар стотинак преко пљаве.«

Песник је, дакле, почео да се шали у листу Драгутина, Карла Кесерпа године 1861, да ту шалу доврши негде 1900 у Врачу Погађачу Симе Лукина Лазића. Његово ће »змајевање« трајати 40 година.

Ову појаву, где један од првака наше књиже скоро 40 година ради на хумористичним листовима, и уређује их, не треба судити из данашњих бедних наших прилика. Данас, ми не знамо ни да ли постоји српско—хрватски хумористичан лист, смемо да то не знамо. Пре 90, пре 70 и пре 50 година, било је сасвим друго време, биле су друге прилике. Те је прилике наш песник најбоље изразио онда кад је, у Даници 1860 (стр. 569) славно људе чија је лозинка:

Све је ништа

Једио је — народ мој!

А кад је народ идол који потире »свих других жеља рој«, онда се народу служи чиме се год може. И само тако се може протумачити чињеница да је друг Петефија, знаменити Јокан Мор, 1856 основао први, а 1856 и други свој хумористични лист од кога одступа тек 1880. Јер хумористични листови Јоканја и нашег Змаја нису били писани и уређивани да потпомажу варење блазиране буржоазје, нити су голпцали читаоце на чисто телесни смех. Змајеви хумористични листови од почетка свог имају исту намеру и исти задатак који и Милетићев Српски Дневник, и његова Застава. Они су весели пандан Милетићевих новина, они на свој начин служе ослобођењу заробљенога народа. Објављујући претплату на лист Змај, о Видову дне 1864, уредник унапред казује да ће његову листу »само спољашност бити шаљива, којом озбиљна намера у срцу управља«. И кад објављује претплату на Змај у години 1866, уредник се понавља и пише: »нити му је била нити ће бити главна цел да се људи смеју, већ да се поправ-

љају, и да за оним теже што је добро и племенито». И када казује како уредништво Змаја чека нову годину 1866, у редакцији је, поред њега, Абуказем, Ђорђе Рајковић и Лаза Костић, али им председава озбиљна намера која је, додуше, у додласто одело обучена, али има псте оне тежље које ваљан свештеник у цркви са предиком својом, врстан учитељ у школи, добар родитељ у кући, лекарик код болесника свог, које има и одушевљен песник са Музом својом. Ту озбиљну намеру није Змај изневерпо ни у последњем свом хумористичном листу, у Стармаломе. У првом броју тога листа обавља он да ће његова шала бити

Слатка љуска горка лека...

Уме шала бити смела,

Зна имати и начела;

Подигне се лака шала

И на висе од морала

Отуд сеје клице стварне

Без придики сухопарне...

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАЋИЊИ“
ПЕСКОВАЦ

Отуд у Змају члапак под насловом: Којима је само до шале пека ово не читају. Отуд, Змајеви су шаливи листови нуну стихованих му некролога знаменитим Југословенима и људима уопште. Најзад, тек после овога можемо разумети и примити чињеницу да су у Змајевим хумористичним листовима објављене многе његове најозбиљније песме, па чак и Тулпи и Увеоци у Жижи.

II

10 фебруара 1861 почео је Јовановић потписивати Комарац као главни помоћник, али га је тако потписивао само до 10 септембра 1861. Већ августа 1861 престала је његова сарадња на листу. Рајковић ће то читаоцима тумачити бољешћу Јовановића, али ово једва да је тачно: кроза све време своје несарадње на Комарцу, Јовановић ради своје дужности подбележница у повосадеком магистрату. У то се време код Комарца десила још једна промена: лист је променио власника; без

знања Рајковића, Кесерн је лист продао књижду Фуку. И још једна промена: претплатници одоше у хајдуке. Да би томе доскочио, Фукс је 10 фебруара 1862 ангажовао Јовановића као одговорног, значи главног уредника, и овај ће као такав потписивати лист до 10 марта 1863, годницу и месец дана, када је пао у »нечисте руке« Аце Поповића Зуба.

И у сарадњи са Рајковичем, и сам Милета је заступао исте либералне идеје, које и Милетић у Србском Дневнику. Сви они имају симпатија за борбу Пољака против руске аутократије. Сви они захтевају од апсолутистичких владара слободу, и доводеју им, са Рајковичем:

У вашу се полицију много не уздајте!

Сви верују у скорашњу републиканску Европу, чак и Рајкович који је духовно сазрео у време Метерниха.

Већ у Комарцу, »Милетина« стихови су често дослован пандан Милетићевим чланцима. У тим стиховима, као Милетић у »туцнуданском чланку«, Милета казује своју веру у потребу и могућност споразума Срба и Мађара:

Познамо л'се и ти и ја,

И пиће се Текелја

И љубити анекдја,

то јест прикључење Војводине Угарској. Као Милетић у чланку, Милета се у стиху руга Војводини коју Беч преко Стојановића обећава Србима, само да их поново завади с Мађарима. Давно очекиваном госту, Војводини из Беча, упућује он питања:

Чујемо да си родно се већем

Камо те? јеси л' пунаи, румеи, чист?

(Можда су многе бабице ту криве,

Или можда нема још ни путни лист!)

И Милетићева критика старијег наранштаја који је мислио да је народ зато ту да се преко њега појединци пењу у високе службе изражена је у Милетиним стиховима о српским званичницима, чији рефрем јесте:

Ми морамо бити званичници.

Највише пак карактеристична места тог нападаја јесу:

Нек се мења променљиво време,

Нек долазе различне спетеме, . .

. . . Кад је нужде мисмо Срби старп, —

Умели би бити и Мађари;

Па и Немци још бољи нег правдасна мислимо

И место где им званичници теше свој Род: „РАДНЕ ДОМАЊИЦИ“

Да те други цвеле то не дамо, ЛЕСКОВАЦ

Кад то и ми исто тако знамо . . .

Напоследку, стихови у Комарцу од 10 јула 1862, под насловом Тралала казују исто што и Милетићев више провидан и разумљив чланак Милетића Једна стара песма из Беча, који је послужио као повод да војни суд обустави Србски Дневник, Милетића искључи из уређивања листа, а номиналног уредника, Јована Ђорђевића, стави под петрагу.

Није дуго трајала у Комарцу сарадња Јовановића с Милетићем у Срб. Дневнику. Комарац од 20 марта 1863 потписао је Аца Поповић Зуб. И српска штампа је почела да подлеже отрову који се изливља из диспозиционих фондова; једна од првих жртава тог отрова био је лист коме је Јовановић дао и име и сву важност коју он има у нашој културној историји, Комарац. Јер оно што је 1863 и 1864 излазило под тим именом у редакцији Аце Поповића Зуба, у редакцији Емила Чакре 1864 и 1865, Лазе Телечког 1866, Јаше Грујића 1868 до 1870, — оно има само библиографску вредност.

III

Док је Милетић пречишћавао рачуне Србског Дневника, колебао се, да ли да га настави издавати, или да покрепе нове, своје новине, Јовановић је лакше решено питање свог органа. О Видову дне 1864, из Пеште, издао је он »позив на предплату на Змај, свеске за шалу и сатиру«. Историја Змаја пуна је промена. Прво, то није лист него су свеске, док Јовановић не добије дозволу за уређивање листа. Крајем 1864 добио је он ту дозволу, и број 3 за 1865 већ се зове

»лист за шалу и сатиру«. Али то не значи да ће лист бити везан за неки рок, колико год се то обећава на челу листа; како неуредно су пзлазиле свеске, тако и лист. Отуд број 4 Змаја за 1868, који је требао пзћи у фебруару, коментарише догађаје пз маја и јуна 1868: топчидерску погпбију и долазак комесара Аста у Нови Сад. Јер је 1868 пзашло свега седам бројева. Двоброј 6 и 7 редигован је »у Новом Саду после Матичине скупштине«, одржане 14—16 септембра.

Даља промена је настала 1869 кад је уредник Змаја пзјавио: »Змају се не зна рока, — он пзлази како може«. Са бројем од 11 јула 1869, Змај се штампа у Новом Саду у Платоновој штампарији, где је и 1868 штампан двоброј »после Матичине скупштине«. И пошто лист мора имати уредника у месту где пзлази, сада га потписује Бранко Јовановић Муша, скроман један књижевни радник који ће, касније, потписивати и Жижу, када је Змај буде уређивао из Карловаца и Футога.

Године 1870, место броја 12 појавио се број 84. Уредник је констатовао да му је Змај 83 пута изашао, па је отпочео ново нумерисање бројева, и пов начин претплаћивања: па 12 бројева 2, а па 24 броја 4 форинте.

Године 1871 још већа промена: у великом folio-формату, у власништву неког Фрање Птачовског, лист пзлази у Бечу, а одлично га илуструје Словенин Кипч. Уређује га Јовановић сада практични леичник у Новом Саду, а у администрацији се налази Ђорђе Рајковић. И најзад, последња промена у животу Змаја: он престаје у лето 1871, и васкрсне 1 новембра 1871 под пменом Жижа¹⁾, под уредништвом Змаја Јована Јовановића.

Судбина Жиже још је драматичнија од судбине Змаја. Испрва, док је песник у Панчеву, Жижа излази тачно, скоро као сат; у томе, биће да су имали заслуге способна браћа Јовановићи, књижари и издавачи, можда и њихов сарадник Јован Павловић. Сеобом у Карловце и у Футог, дух неуредности јавља се и у Жижи: прво

¹⁾ Врло примитивна лампа која, без стакла може да опече,

годиште Жпже траје подруг године, толико и друго; али, док је прво годиште имало 42 броја, дотле је друго имало свега 12. И 19 октобра 1874 излази двоброј 11 и 12 другог годишта Жпже, и то су последњи нама познати бројеви Жпже: више нису дали укоричити ни онако савесни колекционари Змајевих и Милетићевих публикација, какви су били Миша и Пера Попадић.

IV

Неких дванаест година уређивао је наш песник Комарац, Змај и Жпжу, у којима је слободоумна Народна Странка имала гласила не много мање важна од Милетићевих органа, Србског Дневника и Заставе. Полит који је те ствари добро знао каже да је Змај био најмоћнији савезник Народне Странке у политичкој борби њеној: »Сатпра Змајева чинила је чудеса.... Често по који редак у Змају више је вредно, него која беседа српског посланика на хрватском или угарском сабору«¹⁾.

У моћним културним покретима војводинских Срба који су се звали Народна Странка и Уједињена Омладина, песник Змај много значи, прво, зато што им је верно служио, са данас невероватном несебичношћу. Као неки анђео чувар био је он над јединством Народне Странке, мпрећи несугласице које су се морале јављати у странци, док је она била затим да под своју Заставу окупи цео српски народ у Војводини. Змајева праведљивост у таквим случајевима, несумњиво је допринела да се многа криза у кризу странке срећно преброди. Тако, на пример, покушај Суботић—Полита да у странци ограничи превласт Милетића. Без Змајева ауторитативна посредовања, ко зна, можда би Суботић и Полит добили место онде, где се говори о одмећеницима Народне Странке.

Суботић и шурак му Полит нису увек били и душом и телом у Народној Странци, како је то волела да

¹⁾ Брањково Коло 1899 стр. ?,

тврди дружна око Бранпка, ако јој п нпсу били оно-
лико неверни, како је писано у Застави. Године 1868
Суботнић пе објављује своје чланке у Застави него у
Даничареу Напредку који денуница п Омладину п
Народну Странку п Матицу Српску да су припремали
убијство кнеза Михаила. У Змају му се то пребацило
поруком: „кад видиш да хула хули све што је боље
од њега, не реци да није хула зато што још тебе ујео
није... Рекао би да ти се чини као да је ипак боља
једна столпца него две“. После тако благе опомене, мо-
гла је Народна Странка 1868 бирати Суботнића за пред-
седника Матице. Ипак ни Суботнић ни Полит нису у
Бечкерек у 1869, при доношењу Бечкеречког Програма.
Чак, 1870 године покрећу они Народ који је требао
напети штете Застави, пошто наше друштво није мо-
гло плаћати обоје новине. У Народу, који је ипаче
орган деснога крила Народне Странке, Полит је двапут
скривено али доста провидно, напао Милетића. При
пут приликом проглашења непогрешивости напе у ве-
розаконским стварима. Полит тим поводом пише о не-
погрешивости у политици. Пре Јаше Томића, дакле,
Полит је напао Милетића као народног папу. Пошто
је на тај чланак доста удржано одговорио сам Милетић
Змај је ћутао.

Није Змај ћутао када је Полит у Застави напад-
нут ради свога кукавичког држања пред поротом у
Пешти. Неколико пријатеља тражило је преко Заставе
да им Полит објасни, чиме је умекнао срце мађарских
поротишка, те су га ослободили у намери због чланка
Бока. Кад је Полит у Народу осудио „сумњичења
непознатих пријатеља“, они се пменују: Стеван Поповић
(касније Вацки), Лаза Костић, Милош Димитријевић, Или-
ја Вучетић, Коста Трифковић, п други. Из те полемике,
народ је дознао да је Полит избегао затвор тиме што
је изјавио да под српским земљама не мисли Банат п
Бачку, пошто ту Срби не живе доста компактно.

И Милетић п Змај су стишавали ову препирку.
Змај је тврдио да се брат Полит добро бранио, пошто

се одбранно. Луди су Мађари ако су Политовој изјави поверовали. Он Политу замера само једно: што, кад је чинио ту изјаву, није напустио на присутне Србе; али тако вешто да је напустио, да то види сваки Србин, а пиједан Мађар. А онда се обратио и једној и другој страни:

»Ал кад су се већ тако фирне ствари развргле у време кад нам братско споразумљење није баш од преке потребе, Змај ће да замоли: Продужимо, браћо, писничарска протеривања, та и тако се писмо давно свађали (а има ко се томе радује)...«

Још једну несугласицу између два крила Народне Странке стипавао је Змај. Пишући некролог Мацинију¹⁾. Полит је опомињао Милетића нека се узвисе над своју околину, ако хоће да буде Српски Мацини.

Тој жељи Полита, Змај је ставио на супрот своју жељу да се »у интересу опште цели, и личности и прави родољуби узвисе над диференцијама, — или да и' изгледе, или да и' отворено на видик изнесу, али никако да и' сваке по године узгредно тангирају и подпирују духом злопантизма, умотаним у загонетну, али ипак провидљиву аљину«. ²⁾

Такав тон у полемици није онемогућно да се диференције коначно изгледе тиме што је Милетић крајем 1873 кандидовао Полита у Панчеву. Тако је Милетић добио одлична саборца у пеншанском парламенту, и одлична браниоца у тешке године 1876—1879.

V

Друга заслуга Змаја за Народну Странку у томе је што је он, у стиху и прози, ширио сва начела странке, популарисао сву њену идеологију. У томе се он разликује од Полита, који је као струку обрађивао народносно и источни питање.

Као либерали, ученици француских идеја из 1789, и Милетић и Змај су републиканци, и не само у »души«,

¹⁾ Народ 1872 број 32.

²⁾ Жижга 1872 број 15.

него отворено и одлучно. Они то уверење пишу крили, него су га казивали када је год томе била прилика.

Змај је 1871 ставио у стихове препирку између монархисте и републиканца, у којој републиканац има последњу реч и све симпатије песника.¹ 1872 пада он »мпро« којим свештенодостојници помазују крунисане главе, пошто нико више не лије братску крв од тих крунисаних глава.² 1880 руга се Стармалп, тобоже, француској републици, у ствари је слави како је брзо преболела Седан.

Ипак најбоља прилика да изрази своја републиканска уверења био је 22 фебруар 1882, дан прогласа краљевине у Београду. У Стармалом од 28 фебруара 1882 поздравио је Змај то стиховима:

Сретан био овај дан!

(22 фебруар 1882.)

Далеко од позорнице тог догађаја, не знајући, можда не хотећи знати за гадну маниферију таквих израза народне воље, Змај препушта прву реч народу; он се труди да уђе и сам у радост народа. Краљевина Србија, то је награда за њене жртве у борби против Турака, и то је знак дизања њене снаге; као такав симбол народне снаге, сваки ће Србин чувати

Српске круне поштен сјај,

па макар помало и жртвовао од свог уверења.

Али, и „под првим утиском опште радости, при укрштају разних осећаја, мисли, дужности (српских и надерских)“, он не заборавља на дужност песника и народног учитеља да изрази своје боље уверење, знајући да ће тиме изразити уверење „многих српских душа“. Он признаје да, улазећи у радост Београда, он само улази голом главом и у туђу цркву. Јер, он је »друге вере«:

Он је вере шире, више,

И данаске ко и пре;

Ал је ником не знамеће,

Он је пушта нека зре.

¹ Певанија, стр. 262. У Змају четири стиха више.

² Жижа од 10 фебруара 1872.

Вера му је тако силна
Као вечног духа лет:
Да будућност носи свима,
Свим народма један цвет.

Будућност ће редом спнут'
У најлепшем сјају свом,
Сви краљеви своје круне
Поскидаће тад пред њом.

Чак, у следећем броју Стармалога, дао је Змај Исправак. Учипило му се да се у вихору радости огрешио о своја републиканска уверења. Па исправила стихове у којима је рекао да ће сваки Србин, радије него да прави раздор, жртвовати своје уверење. Размисливши о ствари, учипило му се да је уступак тај превелик, те исправио да место жртвоваће треба читати одложиће.

Са републиканством Змајевим у каузалној је вези његов антиимперијализам који он исповеда, када је год томе прилика, када се год сети »силне војничурине, коју храни деветнаести век на срамоту своју«, а нарочито кад помисли »како би нас бог видео, кад би и десети део тога новца употребљив на просветне и друге племените цели«.¹ Другом приликом, он се шали на рачун војника, али на завршетку оставља шалу на страну те пајозбиљније завршава чланак:

„а цела је истина то:

да на свету праве среће допде бити неће, догод војени staleж издмшан не постане».²

VI

Два је разлога имала либерална, слободоумна Милетинева Народна Странка да буде антиклерикална. Једно је општи разлог: организована идолатрија, ослањајући се на војску, жапдармерију и полицију, црква са својим клиром је природан непријатељ слободе савести. Други је разлог покрајински: српска црква у Војводини била је по својим главарима у великој зависности од

¹ Стармало од 10 октобра 1881,

² Жижга од 8 јануара 1873.

»прејасног дома Аустрије“, од апостолскога краља, па и од његових министара у Пешти. Иако је добро служила као бедем народности, њени прваци су више пута послужили као оруђе против прогоњене наше народности.

Опште побуде антиклерикализма биле су у Војводини много јаче за времена Доситеја, када је идолатрија на супрот стављана христичја религија депста. Овога је међутим, врло мало било у време Милетића и Змаја. Наранитај Уједињене Омладине и Народне Странке није доста религиозан да би борбу против цркве повео у име религије. Он ту борбу води у име народности, у име школе у којој гледа бољи бедем народности. Више него идолатрија која је у хришћанским црквама затрпала Исусово учење, Народну Странку је тиштало то што су у двору карловачког патријарха разни комесари владе и владара чинили договоре о томе, како да се сломи Милетић и растури му странка.

Зато, борба Народне Странке, и Змаја, против нашег клира није стална једна борба за лајцизирање установа и душе народне; они долазе у сукоб због административних или политичких питања. Нај јачи сукоб је пазбио код питања о председнику народног сабора, јер се завршио распуштањем сабора, и прогласиома једне и друге групе посланика. Лист Змај је одма прискочио у помоћ Народној Странци. Дотле, Змај се неколико пута наругао нашим калуђерима, стављајући у стихове њихову „кронику шкандалозу“. Или је као студент медицине, као доктор осуђивао неке обичаје цркве. Сада, он напада манастирске мрачњаци, и пише им „бројанице грехова старци“¹; тек сад се он сетно да су то трути које народ богато храни, а они,

с штаком у руци духом богаљи,
плету замке против свог народа, секу грану која их држи. Тек сад се сетно да лажи треба у очи погледати, да данашње доба истину тражи...

И, сетно се Доситеја. Сад он констатује да су нам калуђери написали Кохбух и Виноделца, па је тој ли-

¹ Змај од 11 јула 1869, песма: Во своја вси!

тератури на супрот ставио Дела Доситеја 1783 и Тежњу Омладине 1869. За кратко време, и сам је може бити веровао својим стиховима:

Доситије није умро,
Не умре та виси,
Доситије с' помладио
Пак се зове омладина

Па та снага сад тек уста,
Та се снага сад тек јавља.
Пред њом трулеж бежи, пада
У дубину заборавља.¹

Борба Народне Странке против Манифревића изазвала је више Змајевих песама (Архијеврејима, Црни отци и Светли синци итд.) али су то скоро песме дневне полемике, него ли стихови више једне религиозности. Ипак, једанпут, у песми која је у Певанији објављена под врло незгодним насловом Јест... (постављена је прозна Изјава поводом које је, тобоже, песма настала, на коју песма надовезује), Змајев црквени и верски либерализам се диго до више једне и дубље религиозности. У песми Јест..., његов антиклерикализам није ни чисто политички, ни чисто негативан; ту има нешто од програма за једну живу цркву.

На жалост, са те висице ће Змаја брзо наићи свући ружна улога архимандрита, епископа и патриарха Германа Анђелића, почев од године 1871. Крајем те године, архимандрит Герман иде у Пешту на конференцију о српским стварима, на коју није позван администратор патријаршије, епископ Арсеније Стојковић. Тада се Милетић одрекао некадашњег пријатеља Глише, а Змај му је испевао песму За сретна пута. Ту песму је Змајев брат Корнел, са још два Србина, добацивао Герману у кола, и скупо то платио. Тако је Змај добио немилу дужност да, у стиху и прози, жигоше несрећну каријеру Германа Анђелића, и да његовим поводом говор о збацивању патријарха на Народном Сабору, и о

¹ Змај 1869 стр. 17.

његову брџању.¹

Учешће наше јерархије Никанора Грујића и Германа Анђелића у договорима комесара Мајтењија о растурању Милетићеве Народне Странке, појачавало антиклерикалну ноту у Змајевој идеологији. Кад је писао о славној тада виртуоскињи на клавиру, Јованци Стојковићевој², Змај се вајка како се зграда нашег политичког живота из времена Немањиних сурвала, и добар део исте „разпели неки недостојни синови народа и саградили од ње по свима кутовима наше лепе земље удобне зграде, за гозбе и госте (мисли манастире и епископске резиденције), за реверенције и конференције — а што им недостајаше за те палате њихове, они су узимали од школе“... Зато смо ми с нашим талентима остали под старим олупаним кровом да гладимо за науком и жедимо за уметношћу. Па ипак смо, и Јованка Стојковић је доказ, у свако доба имали научника и уметника, и поред све нехатности наших епископа према науци и уметности, а имаћемо, поручује Змај епископима, научника и уметника „онда највише, кад једном не будемо имали — вас“, када се народ ослободи њихових господара у Бечу и Пешти који ногама газе право нашег народа да живи културни живот, „ногама на којима сте ви тада обично златом извезена — папуча“.

Змајева оптужба јерархије тешка је, али чисто негативна. Како ћемо то ми једном бити без епископа, Змај није рекао. Питање црквене реформе, или питање о подмлађивању појединца верским идеализмом, Змај је заборављао у стопу пратећи живот и рад несрећног Анђелића. На та питања није могла да сврати пажњу Змаја ни појава толико религиозних Назарена.

У својим хумористичним листовима, Змај већ од године 1862 спомиње Назарене, али их не узима озбиљно. Он је радознао хоће ли њихово женскиње смети носити крполин; или, пошто они одбацују крштење, он мисли да они могу бити добри крчмари; „јер кад не

¹ рачуна од 10 марта 1880 и од 20 јуна 1885.

² Гласник, 1872, број 52, Подлистак.

крсте ни своју децу, то зацело неће им допустити савест да — вино крсте.“¹

Од године 1886, међутим, стадоше се јављати оптужбе против Змаја како је он плаћеним својим стиховима помагао ширењу „куге назарепске у народу нашем“. Оптужбе и нагађања о томе, како је дошло до Змајева рада на српском преводу назарепске певаније, Харфе Сионске, настављени су и трајали до године 1899. Тада је у Загребу слављена педесетгодишњица Змајева књижевнога рада, и православни богослови у Карловцима били су у недоумици: смеју ли они славити Змаја. ако је он превео молитве Назаренима који не признају тајне свештенства. Један између њих замолио је Змаја да разреши њихове сумње.

Змај је тада био у шездесет и шестој години, већ није имао некадашње борбености ни храбрости. Доста малодушно, он се у свом писменом одговору извињавао.

Била је то прилика да Змај рекао, како је дошло до његове сарадње на преводу Харфе Сионске. Он није то рекао, и питање још није рашчишћено. Исто тако није рекао ни колико је песама он превео. Он је само чуо да се „неколико песама“ његова превода налазе при крају Харфе Сионске. И да је само слутно колику ће штету назаренство нанети православљу, неби их био превео.

Према томе, и према другим знацима, не може успети покушај Змајевих поштовалаца да га прикажу у духовној заједници са друштвом верујућих у Христа. Никад он, вечити уредник, који је у својим листовима изразио све своје симпатје и антипатије, не написа реч у одбрану Назарена. А било је и сувише прилика за то: новине су стално јављале како ове истинске пацифисте неће да приме пушку, и коликим жртвама плаћају свој идеализам; и јављале су како српска народна школа неће да прима децу Срба Назарена; никад, на жалост нису објавиле Змајеву реч у одбрану толико прогоњених верника.

¹ Комарац 1862 стр. 138.

Једна од најсветлијих тачака Милетићева Бечкеречког Програма, »државоправна самосталност и земљишна целокупност Троједне Краљевине«, затекла је Змаја већ зрела за писао народног јединства Србо-Хрвата. Од године 1855, када је сарађивао на Праусову Невену, па до своје смрти, он ће ревностно и консеквентно служити тој мисли, скоро без икаква огрешења о њу. Од године 1855. Хрвати сматрају Змаја помало и својим песником. И кад је Данцига 1862 (стр. 62) јавила како је Змај, приликом пожара у Новом Саду, покушавао да спасава децу с опасношћу за свој живот, објавио је Триски о томе стихове: *Pjesniku Iztočnoga Bisera pri požaru stradavšem*. Ови стихови, одиста, чине част и једном и другом песнику. Да ли је Змај Трискоме лично захвално за љубав и поштовање изражено у тим стиховима, не знамо. Али дужан није остао Хрватима. У исто време, кад је Триски писао стихове, писао је Змај за свој Комарац уводни чланак Срби и Хрвати. Тај чланак, тобоже, пишу у компанији Мађар и Немац (Салона Јошка и Пиршмајер Фриц), и у њему хвале »благородну и племениту распу која је почела између Срба и Хрвата у најзгодније време«. Њима се у двобоју Срба и Хрвата нарочито допада што се он води »одважно, без обзира, без утанчани фразе, као што и пристоји младом, западном просветом не поквареном народу«.

Ти, у компанији мађарско—немачкој писани чланци, нису настављени; компаниони су се завадили на питању: »шта ће бити са Србима и Хрватима, кад један другог неће и народност збришу, коме ће онда пусто благо припасти«. И као што је неделеговани Милетић у Пештапском сабору био највернији и најупорнији бранилац хрватске државне самосталности, тако је Змај изван сабора, у својим хумористичним листовима, у својим стиховима, помагао Хрватској да дође до повољније нагодбе, и братски се одзивао на сваку несрећу која је сналазила Хрвате. Његово учешће у несрећи која је постигла

Загреб потресом 1880 више је него обична филантропија:

Дужни смо сваком у помоћ притећи,

А трпјут више најближој нам браћи.

А кад су Мађари 1883 пролили и крв Хрвата који су бранили своју државну независност, топло и племенито учешће Змаја у братској несрећи, израженој у стиховима Шта се чује, силно је зближило Србе и Хрвате. Абуказем се, сав срећан, питао, шта би било од Срба и Хрвата, када би једни другима увек тако певали. А Харамбаша је написао Одзив личној Змају Јовану Јовановићу:

Ал ви сте се ево понели поштено,

Разблажили наше срце растужено

И то срце сад вам на том благодарн...

Змај се није зауставио код изјаве саучешћа. Године 1884, у загребачком сабору се нашло тридесет посланика Срба који су могли држати равнотежу између Старчевићевих праваша и Народне Странке која је стала уз Куена. Тим Србима поручује Змај да они могу да одлучују својим гласовима. И светује им да се не даду увредама праваша отерати у табор Тисе и Куена:

Домовину од увреда двојте...

Светује их да бране правце земље, како ће Срби касније, у дане српско-хрватске коалиције, и чинити.

Године 1884, ти савети илеу примљени. Три дана после давања горњег савета, Змај је са жаљењем констатовао:

У српској су руци дакле били кључи;

Њима тешко беше овај терет вући;

Самосталан клуб су најпре закључали,

Па кључеве Куну у капце предали.

У то је време Змај дописивао и са Штросмајером. Јер се тада радило о стварању нечега што јако подсећа на потоњу српско-хрватску коалицију. Штросмајерова „неодвсна странка“ и „клуб средњшта“ под вођством грофова Драшковића покушавали су преко барона Живковића да се са Србима споразумеју на принципу народног јединства. Акцију је одобравао и Јован Ристић.

О томе је Змај, изгледа, био обавештен од Д-ра Милана Амруша, који је у Бечу тада скоро под старост, учпо права. И одлучио се да ће, одлазећи на сабор у Карловце, свратити у Таково тобоже да честита владици седамдесетгодишњицу. Амруш је то јавио Штросмајеру, а владика пише Змају у Карловце, и зове га у Таково: *Znajte da ćete mi veliko veselje prouzrokovati i da ćete u momе dvoru prijateljski i upravo bratski primljeni biti.*

Змај је позив примио у Карловцима онога часа кад је полазио на пароброд за Беч. Нису се, дакле, састала два великана. Нису се састали ни у Бечу, камо је владика те јесени пишао. Он је тражио Змаја у стану му не настав га код куће, није рекао где је одсео, него само то да се сутрадан враћа кући, и Змај га је без успеха тражио по бечким хотелима. Све то Змај пише владици у писму од 17 октобра 1885, у коме му и јубилеј честита са жељом да Бог још дуго одржи владика „здрава и снажна на корист и дику народа, који истина два имена носи, али на многим ранама својим једне боле трпи.“

Пошто јубилеј владике није био узрок, него само повод за препоруку, ова је настављена. 28 новембра 1886 пише Штросмајер Змају и моли га да помогне акцију Рачкога, грофова Драшковића и барона Живковића. Он признаје Змају да је већ дотадањим радом на споразуму стекао *neumrlo ime* и *biednome narodu našem*, на мисли да би и сад могао помоћи измпрење на *korist, slobodu, srieću obih i bolju budućnost našu.*

Змај је вољно порадно на споразуму, писао на више страна у Срем и Славонију, чинио кораке и код бечке Зоре, без много успеха. Дугачко писмо које је о томе писао владици, није се овоме допало. На полећину писма написао је владика. *Ovdje puno dobre volje, ali malo zgeloga suda.* Можда је због тога прекинуо даље дописивање са Змајем, али Змај није зато напустио улогу посредника. 30 (18) јануара 1887, њега траже у Бечу два грофа Драшковића, од којих један, Иван, води Центрум у хрватском сабору. Они желе да Змај утиче на Богдана

Медаковића да уђе у Центрум, и траже преко Змаја везу с Мишом Димитријевићем, са Политом и Илијом Вучетићем. Али, Змај неће бити срећан да већ тада поздрављ српско хрватску странку. Тек десет година касније, 1897, изразио је оп за омладину »Милетићевим духом проникнуту«, која је објавила годишњак Народна Мисао своју Импу у којој пева будућу српскохрватску коалицију.

Од стране Хрвата је написано да се Змај једанпут огрешио о мисао јединства Србохрвата. Можда се мисли његов одлазак, 1893, на прославу тристагодишњице од Гундулићева рођења у Дубровнику. Јер су на ту прославу Срби и Хрвати ишли као два непријатељска табора, а Змај се налазио на челу Срба. Али, и такав, Змај покушава састанак са Рачким, уговара са њим дужи састанак, „ал не даде бес“, бес раздора. Или се зар мисли прослава педесет годишњице Змајева књижевног рада, 1899, у Загребу. Зацело без песничке кривнице, одбор за ту прославу је у свом прогласу игнорисао Хрвате и Хрватску, док се у исто време на Плитвицама образовао одбор за дочек гостију на српским Плитвицама. То је било довољно па да »хрватска омладина« изрекне првочељничима и учесницима прославе своје гнушање, а Змају највеће удивљење што се даје на такав начин славити. Тако су људи, неспособни да разумеју мисао којој је песник дешенијама служио, успели да поремете јединство и лепоту те службе управо о прослави песника који је нас звао »Српскохрватски или Хрватскосрпски народ«.

VIII

Слободоумна Народна Странка, имајући пред очима ослобођење Јужних Словена од две моћне царевине, много је водила рачуна о држању двеју српских кнежевина, Србије и Црне Горе. Гледајући у њима органе који то ослобођење треба да спроведу, она је била готова и да предујми тим кнежевинама своје симпатије, да своје напоре координира с напорима њиховим, да им послужи. Али само дотле, док је у њима гледала органе

народног ослобођења. Отуд многи сукоби Народне Странке са династијашима у Београду. Отуд се Милетићев Српски Дневник од 1861 до 1864, и Застава почев од 1866, отуд су и Змај и Змајева Жижка небројено пута забрањивани за Србију, али су конфисковани од цензуре и полиције, „гутала их помрчина“, јер, тобоже, пишу против Србије. Народњацима у Војводини који су о Србији волели да пишу као о земљи ока српског, о оружници српској, о стожеру о Пијемонту хришћанских народа на Истоку, ти поступци српске власти нису лако падали; тим мање што они сами у идејној политици својој нису заступали непосредне интересе Срба у Војводини, него су служили највишој нашој националној мисли: уједињењу Јужних Словена у федеративну државу, и стварању конфедерације слободних балканских држава. Зато су се тужили на те поступке, тужило се и Змај. Године 1867, па и године 1869 тужи се он како цензор држи код себе 120 екземплара Змаја и чека да се министри врате у Београд, па ће они решити, „хоће ли га кувати или нећу“; после тога, из канцеларије цензора разноси бројеве Змаја ко хоће, само не онај који је наручио.

Неизбежни су били сукоби с владом у Београду. Док је Змај 1872 изјавио како он не жели да Босна, Херцеговина и Србија Стара припадну Кнезу Милану, него да буду своје; док је и за Србију тражио скунитишну, и пороту, дотле мора да бележи како »у слободној Србији још једнако батине цветају«, како многи показују своје јунаштво примајући батине »са особитим српским достојанством и презиру их«. Змају се смучи у Београду и онда, кад оде да се онде окрепи, на пр. приликом прославе педесет годишњице Милошеве Србије не допада му се таковски крет, установљен том приликом и дат онима који имају заслуга за веру, за књаза и, на трећем месту, за отечество (»Рестл може отечеству доћи«, каже на то Змај). Затим на прослави пуно шипјона, а њих је Змај мрзио више свега на свету. На посетку и: — фалсификоване, званичне гусле! Ове не певају

косовске јунаке („У закутак наших мученици!“), ове су „жандарско оруђе“.

Сав лични режим кнеза Михаила, са плаћеним славноцима својим, имао је у Змају исто онако онштрог критичара, као и у Милетићу. Колико је Змај у критици био безобзиран, види се из случаја где се љуто наругао и свом добром пријатељу, Стевану Владиславу Каћанском; карикирајући његове славопоје кнезу Михаилу, Змај објављује Јутутунску Народну Химну с потписом Смлеван Кадислав Плаћански. А у химни се моли Богу:

Дај МУ с неба најсветије даре,

Полиције, шпиције и жандаре;

Ако неће да душмана свали,

Бар на своме срце нек пскали...

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАЊОВИЋ“
БЕОГРАД

IX

У критичком ставу према српској влади у Београду нема разлике између Милетића и Змаја; у симпатијама за Црну Гору и њенога Кнеза као да је Змај пишао много даље од Милетића. Кнез је син популарнога Мирка, чије име је Змај дао свом првенцу; чије ратовање је славио у песми Рањеници, 1862. Кнез је готов са Србијом заратити на Турке, и у случају успеха, сједињавања двеју Кнежевина, одрећи се престола; под његовом заштитом на Цетињу 1871 стварају либерални Срби заверу за ослобођење. Године 1876 он лично води војску и побеђује на Вучјем Долу, а 1877 Змај пева витешке муке господара приликом похода Сулејман-паше, Девет Крвавих Дана.

Кнез Никола уме да цени услуге песника. 1883, кад иде у Москву на крунисање Александра III, узима Кнез у своју пратињу, као личног лечника, Змаја који је тако, заслугом Кнеза, видео нешто од Русије. Године 1887 Кнез поклања Змају летњиковац Исмаил-паше у Пристану код Бара, и у Улцињу 50 рала новоосушене земље, те 200 корена маслине. И Црногорци и пријатељи песникови везивали су за тај дар најлепше наде. Ту ће песник наши пристаниште својој старости, те са црно-

горског мора, испод маслина „веселити и тешити васцели српски народ“.

Тај дар, међутим, није песнику ништа донео, сем малу једну преписку између Кнеза и песника, и одлазак песника у Црну Гору 1888 године. Двапут је Змај те године походио Црну Гору. Други пут је ишао пословно (брат му Корнел радио је тада на привредном подизању Црне Горе), док је први пут, августа месеца скоро триумфално дочекап у Котору, на Цетињу, у Подгорици. Одатле је ишао у Бар и Улцињ да види дар Господарев, возно се на Господаревој јаhti дуж црногорског приморја.

Тако је Кнез Црне Горе умео за себе да веже песника, да је овај славио династију Његоша и онда кад је њена популарност била већ на умору. Године 1891 честита Змај педесети рођендан Кнезу, а 1897 поздравља стиховима 200 годишњицу династије.

Од своје стране, Кнез пушта 1891 у јавност глас да је Змају одредно пензију од 5000 дин. годишње, чиме је, може бити, опоменуо радикале у Београду да они, пензијом вежу Змаја за Београд. И одлази 1896 у Срп. Краљ. Академију баш када Змаја проглашавају за члана, и поздравља 1903 Змајему седамдесетгодишњицу и објављује своје саучешће приликом смрти „великог песника“.

X

После Милетића главни идеолог Милетићеве Народне Странке, Змај је за ову везан паропито личношћу њенога творца и вође. Емотивна душа песника била је толико опчарана народним трибуном који је своју мисао изражавао делима, и давао јој сав могући рељеф животом и судбином својом, да је Лаза Костић пре мало него много рекао, тврдећи да је Змај био „нарочити песник Милетићеве славе... коме је Милетић готово колико Мухамед својим вернима: пророк, или мученик, управо и једно и друго“.

Противници и Народне Странке и Змаја, несретник Аца Поповић-Зуб и шарлатан Емил Чакра, чак и оста-

рели, разочарани Лаза Костић пребацивали су Змају ту оданост Милетићу, називали га туђом подлогом, „верним праторцем Милетићевих дела и мисли“. Да су те замерке „сакатоумне“, како је одговарао Змај, најбоље доказује то, што је и сам Лаза Костић године 1871 свој програм бирачима изнео свега у две речи: „Живно Милетић!“ . Као човек у пуној спази, и он се заносио Милетићем, славно га у Пери Сегединцу, прославио и вођу и себе. А малодушне речи разочарана старца који се каје што је некад био млад и леп, немогу доказати да су Змај и народ грешили, кад су ишли за Милетићем. Нема и не може бити много људи који на прилике реагирају правилно, који својом лучом обасјава мрак свакидашњице. И кад се такав човек појави у неком друштву, треба поћи за њим, без страха даћемо изгубити индивидуалност. Јер прваку и није дата своја идеологија да је задржи за себе; него да око своје мисли окупи најбоље савременике, помогне им да наткриве своју слабост, улепшају и осмисле свој живот. Змај је ово боље осетио, него Лаза Костић; он је боље видео шта Милетић значи за Србе шездесетих и седамдесетих година XIX столећа. Његова мисао, крутна и јасна као зорњача, мисао народног уједињења и грађанског ослобођења, ослобођења од спољашњих и домаћих Турака, заслужила је да је певају песници да је служе санови народа.

И Змај је певао мисао ослобођења и великога сејача те мисли, Милетића. Почев од Милетићева учешћа у Буну 1848/9, опевана у одломцима Септомаш, Змај је у стопу пратио свог вођу и певао сваку промену његове судбине, и колико је могао и где је могао „потпомагао је политична начела која Милетић заступа“. Он узима најживље учешће у покретању Заставе, прави за њу расположење пре него што је пошла. Као Змајев гост у Текелџануму, Милетић се одлучи да Заставу развије. И нема наша културна историја много опаких призора, какав је Змај фиксирao, певајући развијање Заставе:

Ка светнић некој
Не смедох му прићи;
А он громко рече:
„На бедем ћу стати
Заставу ћу дрћи. . . “

Ориле му с' речи
Као света труба;
И ми за сузпемо —
Ја и моја љуба.
Ја целивах груди
Којим тако дине,
Моја љуба руку
Којом ће да пише . . .

Код Змаја у Текелијануму неко време је била и редакција Заставе; за Заставу, Змај је написао неколико политичких чланака, иако му то није било у таленту. Из хумористичних му листова, пак, можемо дознати чак и ситне догађаје из Милетићева живота: негде у септембру 1872 угањо је ногу и пишао помоћу штаке. Крупније догађаје коментарши стихом: прво сужањство Милетића и бучно му ослобођење 1871, дуги истражни затвор у Фортуну и нечујно ослобођење петнаестог новембра 1879. Пева своје походе Милетићу у затвору где га пађе:

Глава му је светитељски
Чистим сребром обасјана.

О Богојављењу 1878, када се човеку тобож испуни жеља на извештај начпн изречена, он пма само једну жељу:

Ја жељан бејах видет' Светозара,
Жељан га видет у слободе зраку,
Ко јасну звезду у златном облаку.

А када почне катастрофална Милетићева болест, Змај је пза њ као лечник и прати га 30 (18) аугуста 1882 паробродом у Пешту; касније, саставља у Бечу конзиплпум унпверзитетских професора, смешта Милетића у завод за нервно и душевно оболеле. 2 марта (18 фе-

бруара) 1883, када се мислило да је Милетић на умору, Змај га допрати у Нови Сад, „ да умре међу својима“. Па и кад се над Милетићевим умом коначно склопе облаци, Змај пева његове светле тренутке:

Он се још и сад бори, отима —
И још је снаге у тим очима;
Те очи кадкад севну крозоблак,
И за час један разбегне се мрак,
И он нас прати корак по корак,
Па онда опет — онда је опет мрак.

Када је Змај у вези с Милетићем увек спомињао реч светитељ или мученик, онда је разумљиво што је љубав према Милетићу преносио и на његову околину. Змај је предложио да народ подигне гробницу и споменик скромном оцу Милетића; Змај ће остати уз Милетићеву породицу и онда, када је се многи буду клонили.

Непоколебиво веран Милетићу, петрајан и најспособнији помагач, постао је Змај главни, први после Милетића, идеолог Народне Странке. Дobar део Змајеве славе у томе је што је заузео тако угледно место у онако моћном културном и политичком покрету, какав је Војводина дала стварањем Уједињене Омладине и Народне Слободоумне Странке.

XI

Прилике у Војводини су биле такве да Милетићева Народна Странка ни онда, кад је успела да све Србе Војводине окупи под своју заставу, није могла доћи до неке велике власти, чак ни на уском пољу црквено-школске аутономије. И ту је Пенша ципички растеривала њене саборе; чак јој је сметала и у Матици Српској.

Према томе, истакнут положај у странци доносио је човеку само жртве. Код нас су познате жртве Милетића, али ни Змаја нису оне мимоишле, колико су год мање познате.

Имао је Змај као члан Народне Странке ситнијих и крупнијих неприлика.

Ситнију године 1867. Тада је он стиховима позивао-

омладину на другу скупштину у Београду, позвао је у име српске владе која ће ту скупштину онемогућити. Змај је дознао какав глас ужива код српске владе из изјаве коју је дао његов домаћин у Београду, Стевча Михаиловић; више пута министар председник у Србији, овај се морао изјавом одрећи тако опасна госта. — 1 јула 1868 извели су „несрећници“, Јота Грујић и дружина му, Змаја пред пороту у Пешти; указујући на присно пријатељство између Милетића и Змаја, надали су се да ће порота овога казнити. Нису успели, као што неће успети ни преметачина, извршена у Змајеву стану у ноћи између 29 и 30 јула 1875, када су тражили везе Народне Странке са херцеговачким устанком.

Крупније неприлике је имао Змај године 1872, када је у Нови Сад послан барон Мајтењи да разбија Народну Странку, а када Милетићев и Змајев негдашњи пријатељ, Ђока Поповић Даничар, ступа у службу Војне Команде у Темнишвару, одакле га препоруче Мајтењију за побочника. Тада Војна Команда неће да узме на знање издавање Жиже у Панчеву. Од 24 новембра 1871 до августа 1871 патеже Војна Команда, у којој је Даничар референт просветног одељења, с панчевачким магистратом који Жижу помало штити, док најзад не изиђе наредба „да Жижа или кауцију положи или да пма љубав такм се угасити“. И Жижа мора да сели „под заштитом мађарски закона у Нови Сад“. Пошто у Панчеву није имао доста праксе, а при рестаурацији магистрата добио свега један глас за службу хирурга и ветеринара, Змај је и сам морао напустити Панчево. 6 августа 1872 прашта се он од Панчеваца и Панчева, где остаје Ружини гроб; сели опет у милитарни тобоже слободан комунитет, у Карловце, где су га пријатељи изабрали за другог физика са 12 против 9 гласова. 15 септембра Змај је на дужности, али 15 октобра 1872 Генерална Команда у Петроварадину опозива пре три месеца дату дозволу за попуњавање места другог физика, и Змај мора да напусти и Карловце зато што је „успјана глава која ће у мирним Карловцима сејати отров Милетићева

духа«. Изабран за општинског лечника у Футогу, про-
гоњени Змај сели онамо „да се поправи“.

Подносећи та прогонства без много вајкања, Змај је очевидно хтео да у дане најбешњег насртаја на Народну Странку подметне своје раме и на себе прими сразмеран део терета, намењен из Пеште Србима у Војдини. У томе, Змај није био сâм, па сато Застава 1872 изгледа другаче, него иначе. Сада Заставу не пише Милетић с анонимним члановима редакције, него има доста чланака с потписима и са иницијалама које су публици и Мајтељ-Даничару могле бити познате; Полит-Десанс, Л. К (Лаза Костић), Д-р И. О. Д-р Илија Огњановић), а највише —З— или —Ј—, а то је Змај. Што иначе никад није чинио, изузев чланчић против краља. Милана 1899, Змај сад пише уводне и политичке чланке, и ради за подлистак Заставе, само да што више објави своју пуну солидарност са Светозарем Милетићем, против кога је Мајтељ-Даничарева акција у првом реду и вођена.

Толико одан Милетићу и његовој странци, Змај је био онај честити пријатељ који свог пријатеља чува од погрешних корака. Године 1871 био је Милетић у Вацу и одаде, уз извесне ограде, готов да помогне кандидатуру Јована Живковића, тадањег барона, у Срему. Бечки Змај се томе одупро, и тако је дошло до једине, врло плитке и пријатељске полемике између Милетића и Змаја. Милетић је рекао своје разлоге, и Змај их брзо прихватио. Коначно, показало се да Змај има право; Милетић опозвао своју препоруку и Живковић није изабран у Ердевику.

Наравно, кад Милетић није у Застави, кад не може да је контролише, јер је у Фортуну, или тешко болестан, онда контролу врши Змај који на пријатељски начин упозорава редакцију на погрешне јој кораке, јер њему изнад људи и изнад редакције високо стоји слободоумна Народна Странка коју треба чувати чисту и неумрљану, дако јој се кад врати њен Милетић,

Најтежа дужност, можда највећа жртва коју је Змају доносила верност и оданост Народној Странци, било је кидање пријатељских веза с оним пријатељима из младости, или пријатељима из година мушке борбе, који су Народну Странку из каквих било разлога напустили.

Једно од првих таквих кидања десило се са Јованом Хаџић-Светићем, с којим је Змајев отац живео у дугогодишњем непомићеном пријатељству. Хаџић-Светић који је Јована Ђорђевића прогонио најпре из Матице, затим из новосадске гимназије; који своју пакост преноси и на Ђорђевићева побратима, а свог некад питомца, Светозара Милетића, док Вука Караџића напада и после смрти његове; који штити Шмерлинг-Манипревићева плаћеника, Петра Нинковића, Хаџић-Светић је једна од првих жртава омладинца и либерала Змаја. И нико ни до данас није тако тачно рекао главну погрешку Хаџића-Светића, како му је рекао син његова кума још за живота му:

»Кад ме је мајка родила, таки ме је упустила у моје сујете; ту сам се таки удавио, и мене свет никад није видео, само је видео сујету моју...«

Ово је одиста писано према програму Змаја:

Не гледајмо кумства ни деверства... Тим више што је после кумства са Хаџићем-Светићем дошло на ред традиционално деверство са Чакрама. Змајев девер у сватовима са Ружом, Емил Чакра, недоучен надри-књига, већ приликом сватова није припадао Змајеву кругу, па се зато у сватовима рђаво и провео. Он је већ 1861 помоћник Нинковићу у редакцији Србобрана и помоћник је Ђорђу Стратимировићу у његовим политичким пустоловинама. Са њим се Змај морао разићи, и разишао се тако да је 1866, поред полемике у новинама, требало доћи и до неког суда части, можда до двобоја између некадашњег преводиоца Витез Јована и издавача му.

Више је непријатности настало и за Милетића, и за Змаја, за Народну Странку из чињенице да је Ђорђе

Поповић Даничар примио од Медаковића новине Напредак, примио његову кауцију и субвенцију из Београда. Јер је Даничар био човек друкчих способности, него ли неки Чакра, колико год је своје способности од 1866 до 1876 тако на зло употребљавао, да ће га Народна Странка прозвати, с пуним правом, Паифи Ђерђа.

Године 1866, Даничар прима у свој Напредак Чакрине нападаје на Змаја; године 1867 депутира српској влади Уједињену Омладину и Народну Странку да намеравају на другој скупштини Омладине у Београду прогласити републику, „да у Бановцима већ стоји чптава чета с барјацима која је спремна да у Београд јурниш и републику прогласи“, и скупштина је скоро растерана; године 1868 он тај посао наставља и нуди се српској влади да докаже „да су убијство кнежево решили (2 августа 1867) у Матици први српски књижевници у Војводини“.

Змај се згадио на такав рад негдашњег пријатеља. У Застави, реаговао је овим речима: „овака чуда Бог није више створио, тако бесрамна листа ни један народ није заслужио ни трпео, тако безобразна чудовишта и пакосни лажа ни у једној литератури нема, као што га тужни Срби у најгоре доба Напредком стекоше“. А у Змају је под пуним својим именом објавио ону клетву Негдашњем Пријатељу Ђ. П.; најзад, годину дана касније, 1868, он је прокриумчарио у саму Даницу стихове чији акростих (Блудни спие 'Боко, жалосна ти мајка!) се тпцао, каже Абуказем, једнако и Ђорђа Стратимировића као и Ђорђа Поповића Даничара.

Напме, Стратимировић је 1868 покушао да помоћу Чакре, Даничара и сличних, и помоћу новца, отме од Народне Странке и Матицу и текелпјанум. Змај га је зато избрисао из своје песме Сентомаш. Касније кад је Стратимировић за 1873 објавио своје новине Српска Политика, Змај их је онемогућно питањем Где је Српска Политика, и одговором на то питање:

Није тамо, нигди није,
Само у глави Андрашије.

Стратимировић, са тако славним именом из године 1848, изишао је из сукоба с Народном Страпком као политички мртац. Даничар није тако лако положио оружје. 1872 ступа он у службу команданта Скудјера, и одма полете дуж Границе циркулари против Омладине и Народне Странке, а Жипжа и Змај морају да сале из Павчева, Змај из Карловаца. А када Даничар дође 1872 у Нови Сад као побочник, касније као заменик Мајтењица, Милетић обележава ситуацију чланком: Бити или не бити, то је питање. Тада и Матица Српска, и Српска Гимназија, и црквеношколска општина новосадска, Народна Странка доживе најцрње дане, из којих излазе општењене. Српска гимназија добија конкурента у мађарској државној гимназији; Матица се одузима Текелијанум; Лаза Костић и Јован Павловић, А. П. Радовановић, Корнел Јовановић су ухапшени, Змај пема где главу да склони, док други „моралне победе из земље, да главу изнесу“; самом Јовану Суботићу прети Даничар хапшењем, и још се усуђује кандидовати се за пештански сабор у Шајкашкој. Кад је Народна Странка ту кандидатуру одбила са 1180 гласова против 97 гласова Папфи Берђа, као да су га напустили његови господари у Пешти, те он прелази господарима у Београд. Али, ако одавде не може да упропасти Народну Странку, може Народне Фондове. Имајући за сведоке несрећнике, Јоту Грујпа и Милана Грозног, служећи се њиховим фалсификатима, он путем мађарске правде 1877 добија из масе патријарха Маниревића 1900 фор. Али, при покушају да се из Нар. Фондова наплати 12.000 фор.. фалсификат се докаже и тиме учини крај „махиацијама једне пензионисане смеле, и неизмерно препредене зликовачке чете“. Тиме је онемогућен сваки јавни рад у Војводици овом способном и тим опаснијем непријатељу Народне Странке и Змаја.

Једанпут је код нас писано да се Змај, због своје оданости Народној Странци, потпуно разлишао и са ста-

ријим својим побратимом Ђорђеом Рајковићем, али то није тачно. Змај јесте замерио Рајковићу уреднику Беседе да је увредио Народну Странку, да је бранио црне душмане просвете и напретка нашег, али је то учинио у тако пријатељском тону да, две године после тога, Змај и Рајковић заједно уређују Змај у Бечу, и Рајковић о свом трошку и о својој штети издаје Змајеву књигу: Песме Мирза Шафије. Замерао је Змај Рајковићу и његове у невреме објављиване нападаје на А. Хаџића. 1881 године демаскирао је Рајковић Хаџића као књижевнога крадца, а баш тада је Хаџић био кандидат новосадских Срба за пештански сабор; Хаџић је пао, и Нови Сад после Ђуне први пут добио посланика Неспобина, што значи да је Змај имао право замерати Рајковићу иначе оправдање нападаје на Хаџића. Али он и после тога дописује с Рајковићем, и Рајковић 1883 ради на Змајеву Невену под пуним именом, и Змај више више сличних прилога. Најзад, стихови којима је Змај 1886 оплакао у Стармалом смрт Рајковића, као и прозни некролог у Невену, најбоље доказују до прекида дуготрајног им побратимства никако није било.

Као уредник Стармалог, а овај лист пошао у дане кад је Милетић чампо у Будиму, и кад су се најугледнији чланови Народне Странке, не бојећи се више Милетића, почели одметати, имао је Змај чешће болну дужност да се прашта од негданињих пријатеља.

Почев од године 1879 Змај мора да осуђује јавни рад некад старијег друга свог, Јакова Игњатовића, Никад овај, заправо није припадао Народној Странци, али се са њом сретао у давању отпора бечким централистичким намерама, и у љубави за мађарски либерализам, док је овога било. Игњатовић је остао поборник српско-мађарског пријатељства и онда, када оно Мађарима већ није требало, када су Србохрвати имали да се боре против мађарског империјализма, а побуде ипсу биле најчистије. Вероватно, по жељи из Пеште, покрене он 1879 Недељни Лист у ком, између осталог, брани закон о мађарском језику и у српским школама, па служи

и другим печетим пословима. Змај је често с хумором пратио »брудер Јану« на стази угарском му домољубља, али је неки пут морао и да се згади на јавну акцију Игњатовића, недостојну тако даровита књижевника. Недељног Листа, и другова му, темпшварског Народ-ног Листа и Јотиног Србског Народа се тичу Змајевни стихови:

Терај тугу с нашег прага, —

Ни песну нам не треба га!

Пли стихови:

Знате л', браћо, шта!?

— Кад већ пос'о није чист

Пљун'мо и ми на тај лист,

Пљун'мо на тај лист.

На годину дана пред смрт Игњатовића, Змај мора да казни Игњатовића што је као члан Краљ. Срп. Академије бацио на Русију проклетство свега цивилизованог света. Змај брани наш народ од те срамоте и тврди да то није написао »србинскога рода син«, него његов — отпадник. А кад Игњатовић умре, Змај жали само даровита књижевника.

Права отпадничтва од Народне Странке су се, међутим гомилала. Ђока Милосављевић из Вршца, Змајев друг још из Беча, један од првака Народне Странке; Ђока Камбер, некад »установни градеки капетан« Новог Сада, прота Ђорђе Бранковић у Сомбору коме Вук Бранковић, овај из народних несама, довикује:

Браво,

Мој презимењаче!

Одметнуо се 1881 и Д-р Тоша Недељковић, а Д-р Паја Ивановић, некад један од првака Омладине предлаже у Баји оснивање забавишта, како би се »што боље учили деца мађарском језику и да би јој овај што већма оми-лео“.

Одметања од Народне Странке има 1881 толико да Застава не сме да их објави. Годинама највернији помагач Милетићу, Д-р Стеван Павловић приступа именованом патријарху Герману, покреће 1885 повине Наше

Доба које ће Змај звати Вражје Доба, а ту ће се нападати и Змајева лприка, и Змај као јавни радник, а нападаће га и Стева Павловић и Иларион Руварац.

1885 напустио је Нарoдну Странку и »некадашњи жестоки поборник народних права и интереса«, даровити поп Панта Поповић. Његово издајство је Змаја и Абуказема, тако заболело, да су га казнили и више него је требало. Могао је Змај код даровитог приповедача попа Панте потрошити мало од оне неразумљиве индугенције коју је упражњавао код онако сумњиве појаве у животу Омладине и Народне Странке, какав је био Антонипје Хаџић из Суботице.

XII

Четврт столећа служио је Змај оштрим својим пером Милетићевој Народној Странци, пропагирајући њене идеје, славећи њене прваке, у првом реду Милетића, дискредитујући њене одметнике.

Живом речју овај мајстор српског језика није умео да се служи, сем у питимном друштву. На сомборском збору 1885, изазван од народа да говори, рекао је он десетак речи. Мита Калић је забележио како »озбиљан, ћутљиви, скромни« Змај у питимном друштву креше досетку за досетком, шалу за шалом, говори у стиховима чптаве здравнице, а »иначе кад говори, већном муца«.

Једанпут је он јавно и подуже говорио: на изборној конференцији у Руми, одржаној 11 августа (30 јула) 1878. Радило се о томе, хоће ли се Сремски Срби у прогласу на бираче изјавити за државно право Тројединце, иако Хрвати већном негирају Србе у њој.

Према извештају у Застави главни је говорник био Змај. Он је предложио да се Срби изјаве за све оно »што се напоменуло у програму државоправне опозиције«, и да се то јавно обележи и свету обзнани. Поред тога, он предлаже да Срби не испичу нарочити програм, него да се повери земаљским заступницима нека чине што могу за очување српских интереса у Тројединци. Тај пут да ће и према Хрватима бити најполитичнији.

Застава је забележила да су Змајеве речи по-
праћене општим одобравањем и свестраним пристајањем.
Одиста, кандидован је Змај и, без противкандидата иза-
бран за заступника вршког среза на хрватском сабору.
Али, изгледа да он у тај сабор није ни улазио, него је
положио мандат и прешао у Београд за драматурга.

ГЛАВА IV

Змај и Нова Омладина

SHIRAZI (BMC)

Као члан Народне Странке, Змај није морао да буде противник нових људи, нове науке, нове омладине. Још године 1870, Милетић пише о републиканству Драгичице Станојевић и о социјализму Светозара Марковића као о »појавама и страначким плансима у Српској Слободњачкој Странци«. Милетић неће у борбу против њих, прво, јер се са њима у свему не разликује, и друго, јер са њима има много заједничких противника.

Тако је било за живота Светозара Марковића, коме Милетић пише топао некролог. Али Марковићев епигони већ тај некролог узму за повод да нападну Милетића, и да га увлаче у непотребну једну борбу. Та се борба нарочито распламта 1880, приликом омладинске скупштине у Новом Саду. И сад, Милетић не одбацује социјалисте који се »у борби моралним средствима служе«. Али он види да су Марковићев епигони готови у страначке сврхе обилазити не само бедене кривичног закона, него и »самога, бар засад још постојећег, јавнога морала«. Зато на Цвети 1881, на збору у Новом Саду, њега Јаша Томић управо раздражи, и он оспорава Томићу право да говори на збору странке којој не припада; »дркћући на чптавом телу«, разјарени Милетић је пошао да пизутира Томића са његовим питањем хлеба. На тако држање Милетића, Јаша Томић је пз Беча 1881 одговорно броширом у којој је покушавао да поткопа ауторитет »народног папе«, Милетића, док се над његовом Народном Странком гушу, прориче јој пропаст и најављује странку »новог доба«. При таком стању ствари ушао је Милетић у сутоп своје свести.

И Змај је био заузео исто становиште, као и Милетић. И он о Светозару Марковићу има само добрих речи, док о његовим ученицима не мисли увек најбоље:

Јест', Светозар Марковић је

Добро хтео;
Вишој мети он посвети
Живот цео.
... Његових је ђака била
Бројна руља,
Кад би уст'о нашао би
Сад и хуља.

Змај је имао један разлог више против нових људи: њихово „уништење естетике“. Он није био вољан да пише стихове о еманципацији женскиња ни о подели рада. Онда кад су нови људи дигли највећу хулу-буку против сваке уметности која нема социјално-реформаторских тенденција (то се онда звало реализам), Змај је певао Ђулиће увеоке, позивао на претплату, обећавао да су то можда последње његове песме, али и дигао глас за вечито право песме која ће »преживети све теорије, струје, правце и кривце друштвеног живота«. Тако исто је узимао у заштиту позориште, новосадску српску гимназију и њене професоре против не увек разложитих нападаја нових људи. Напослетку, стари уредник хумористичких листова, Змај пажљиво чита Враголан који је присвојно његове класичне типове, Ђипру и Спиру, не умејући их употребити и не презајући од злоупотребе. Јер, поред одсуства уредничког такта, Змај је осетно фаталну слабост Враголана: он напада са дозволом полиције. Бескрајно скрупулознији од нових људи, Змај то никада не би учинио: »више ћете користити, поручивао је он новим људима, прибарајући снаге за боља времена, него замахујући сабљом везаним рукама, играјући коло спутаним ногама, певајући песму запушеним устима«.

У таком нерасположењу према новој омладини дочекао је Змај и прославу двадесетпетогодишњег певања и борбе своје. И ту прославу примио је он само као протест против уништења естетике, као отпор »материјалистичној струји, која данашњим даном све више маха отима и песништву и свима лепим вештинама поразом прети«. А нови људи нису прешли сасвим брзотекуче преко

те изјаве Змаја; не могући више што, они су у свом Раду (овај у 25 својих бројева нема ни једне песме!) проницпо споменули прославу, кајући се што је нису брзојавом поздравили. Иронично су споменули прославу какву је тада могао дати само Нови Сад својим скоро-идеално организованим српским друштвом.

II

Змај је замерао новим људима младачке неспретности и изгреде, али их је, одличан национални педагог и либерал, узимао у заштиту од режимских лакеја. Зато и није пуштао у Жижу грдње против комунаца: Ми се ни најмање не слажемо са начелима комунизма. писао је он, ал ћемо увек бранити свето право сваког човека, да своје уверење проповедати може, а ко му не верује, нека га разлозима побива».

Са таким противником који још, посред своје полемике са новом струјом, прети Милостивој Европи и њеним »готованским душама«, нова се омладина лако могла ширити. Измирење је извршено, изгледа у редакцији Илустроване Ратне Кронике, у којој су 1877 и 1878 радили Змај и Пера Тодоровић. Кад је Кроника са ратом престала, Тодоровић је у септембру 1878 покренуо Стражу, која већ у првом броју доноси у Змајеву преводу стихове Фрајлиграта: Част им! Тиме, измирење није постало опште. Још Јаша Томић у истој Стражи полемиче са Змајевом песмом Причекајте! Томић на тај поклич одговара: Хлеба!... Хлеба!

Јер без хлеба не помажу

Либералне медицине.

Ипак, кад изиђе огледна свеска Певаније, Стражачини примедбе на њено редиговање, и те се примедбе уваже; бележећи прве свеске Певаније, Стража пише повољно о Змају. Не задржавајући се код песама о љубави и вину, Тодоровић са задовољством констатује да се код Змаја врло рано опажа прелаз „у област реалнога света, стварнога живота«; хвали превод Петефија.

и жели да Змај преведе све боље песме његове, јер би другог таког преводноца дуго морали чекати.

Змајев живот у Бечу где су, изгледа, нови људи чинили бољи део српске омладине (у Пешти је случај био обрнут) знатно је зближио песника и с идејама нове омладине и са њеним носиоцима. Змај је у пријатељству с медицинаром Митом Николићем из Томашевца, а овај је најближи друг Лазе Нанчића и Јане Томића. Отуд већ први број Смотре коју 1880 у Бечу покреће Никола Марковић социјалиста из Черевиха, има Змајев прилог. У Бечу се Змај упознао и лично с Јаном Томићем, чије брошуре против Милетића и Народне Странке као да није познавао. Јер и када дође до неке као полемике међу њима двојицом, Змај је питом према мањепитоме Томићу.

При таким личним везама, социјална нота се све више осећа на Змајевој лири. У Стармалом пева он сад сезону купања када господа журе у бање, док се ратар купа у зноју свога лица; и пева рају која оре, сеје, копа и коси, док ага само односи трећину; песник нуди ага и трећину рајиних суза:

Узми и то па да видиш

Како ли је тужној раји!

— Ал су сузе наше горке,

Нико неће, — не треба и...

1881 године Змај у Невен уноси своју Шваљу која је мање несрећна од Јакшићеве, али и она, у зору, бледа лица жури да доврши посао, док преко пута од ње, у дворцу,

Танац, свирка, чаше пуне...

Још увек, међутим, он је само либерал. Пишући 1881 у Невену о Виктору Игоу, он одобрава Игово негодовање »кад помисли да једни благују и не знају куд ће са сирлим благом, златом и драгим камењем, — а други вредни и радени да сканавају од глади... Али љуто се вара, ако ко мисли да је Иго друг они крвави фурија, које оће све да поруше, а не знају шта ће на том месту да саграде. Љуто се вара ако ко мисли, да

је Иго савезник они чета, које не признају ни бога на небу, ништак какав ауторитет на земљи; којима је светиња подсмеј, држава и ред три у оку, породица тјатрање, »пмање крађа«, који би тели да пекорене из срца човечија свако племенито одушевљење, којима не треба књиге, не треба лепе уметности, који би тели да понизе човека ниже од скета.

»Он јесте, грађански светски«, али као син свога народа . . . А има несретника, који мисле, да некој напредној мисли служе, ако се покажу ладни према народу своме, ако се труде да забораве ко су и чије су крви и порекла.

Исте године, пред омладинску скупштину у Вршцу, на којој ће његов млади пријатељ Мита Никוליћ бити извикан за председника, Змај нева Омладини целој и једном делу њеном. У своје име, и у име »давнинањих другара«, Одбија он застрашености социјалиста. Препоручује јединство омладине, али такво које значи скоро капитулацију социјалиста. Зато ће касније с правом моћи написати:

»Ја сам био одлучан противник наших социјалиста, док своје уверење нису потчипили захтевима српских прилика«.

III

Године 1882, Милетић мора да напусти борбу коју је славно водио. Дијагноза стручњака које је Змај консултовао, гласила је: *paralysis progressiva*. Један од њих је додао: ма како се болест развијала, он више неће бити вођа народа.

Распадање Народне Странке ишло је сад великом брзином. У марту 1884 састаје се у Пешти конференција српских нотабилитета. Змај је унапред слутно да ће међу тим првацима бити и таквих »који желе на сваки начин да остапу владини људи«, и да ће конференција значити мимуендо лицитацију српских захтева. Тако је и било. Прваци су пристајали да се одреку Бечкеречког Програма, да напусте сваку државну поли-

тпкy п се огpаниче на црквено-школску аутономију, са чијег би чела био уклоњен Герман Анђелић.

Змај није веровао да ће нам се и аутопомнија препустити, те није пошао за четрдесеторицом првака. Ове је осудио што се против Милетићеве политике служе његовом, пекад тако славном Заставом. Убрзо ће се окупити група противника твз. Кикиндског Програма, и у њој ће се наћи: Змај и Миша Димитријевић, Јаша Томић, Арса Пајевић и Абуказем. Између њих, за Бечкеречки Програм се највише залаже Јаша Томић, онај који је пре три године писао да се он мења према приликама: он иде и у Кикинду на збор да брани Милетићеву политику коју је недавно одбацивао.

Мала група бранилаца Бечкеречког Програма није дуго остала на окупу. Њу је први напустио највернији Змајев пријатељ и најспособнији сарадник, Д-р Илија Огњановић-Абуказем.

Рођен у породици која је у Новом Саду живела још док се он звао Петроварадински Шанац, Огњановић учи гимназију у родноме месту, у Карловцима и Печују, и већ у гимназији је уредник и хумориста. 1860 године препише је он у крчм свог оца за пријатеље свог оца Тупинданиски Члајак једно писнаест пута, научи га напамет, тако да га није заборавио кроз цео свој честити живот.

1865 стигне он у Текелпјанум, под надзор Змаја, постаје му помоћник у редакцији Змаја: и два племењита човека склапају једно од оних доживотних пријатељстава која одолевају свим неспоразумима, свим будима живота и судбине. Двадесет година, у Змају, Жижи, у Јавору и Стармалом, њих двојица стражаре на бедемима народног живота у Војводини, хроничарски бележећи појаве тог живог, оцењујући их са гледишта европског либерализма, и са гледишта нашег народног самоодржања. Њихово честито перо, њихова сатира, огрезла у болу поштеног родољубља, били су стална опомена Србима

да пазе шта раде, када бирају између приватне користи и националног интереса.

Крајем године 1884, Огњановић мора да прекине јавну сарадњу са Змајем, јер је забрањен за новосадског физика. Десет година пре тога, он је већ био привремено физик, па место није могао одржати, валда као сарадник Жпже и Заставе. Сад ожењен, у четрдесетој години, он пише ССV, последњу своју Шетњу по Новом Саду, пише је по хартија која је влажна од суза, са ципном марамом у руци. »Збогом, драга публично, гусле Јаворове сећаће ме увек на народ српски, на народ мој, из чијег сам опанка и ја изишао«. И, у истом последњем броју Стармалог за годину 1884 пише он Изјаву којом напушта сваку сарадњу на том миломе му хумористично-сатиричном листу »којега правац и дух и од сада ће се увек слагати са најскрепнијим осећајима мога срца и са најдубљим уверењем моје душе«.

„Са стегнутим грлом“ прихватио је Змај пружену опрштајну руку „највернијег и најуваженијег друга на пољу овога рада“, изричући наду да ће можда настати боља, срећнија времена, када ће Абуказем поново бити Стармалом оно што му је дотле био: „дика и понос његов“.

Пријатељи ипсу доживели тих бољих времена. Морали су се задовољити тајном сарадњом Абуказема на Стармалом, под новим псеудонимима и шифрама (Тамбурић, Ваздухопловац, Стари познаник, Расејановић, а највише под шифром х), али је та спутана сарадња, при којој писац стално мора да пази, како га не би препознали, много заостајала за сарадњом ућутканог Абуказема.

После 1884, главна веза између два пријатеља јесте Јавор, књижевни лист који је, од године 1874 деветнаест година излазио у власништву Змаја, а у редакцији Огњановића. Књижевни лист је дуже могао да подржи раздор у Народној Страници. Али кад је и Јавор споменуо проклетство које су пријатељи Миле Димитријевића изрицали над његовим убицом, радикали су почели од Змаја захтевати: или да скине своје име с листа, или да несавесног му уредника „баца са уредништва“,

да га „отера и смени бољим“. Узалуд. Јавор није престао због неког неспоразума између Змаја и Абуказема, него зато што су се око Минне и Јанне љуто завадили Змај и, од године 1876, главни његов накладиш, Арса Пајевић. Абуказем пак све до своје смрти остаде веран учитељу и пријатељу Змају.

IV

Ако је пријатељство Змаја и Абуказема одолело пскушењима која му је припремало распадање Народне Странке и образовање Странке Радикалне, све остале старе пријатељске везе су се кидале, и Змај све више улазио у друштво нових људи, у њихову радикалну странку.

Докле је год било и најмање наде да би сви народњаци у Војводини могли радити заједно, Змај је посредовао измирење. Тешка, и врло неблагодарна је била та дужност.

Мина Димитријевић, од кога су Милетићевци очекивали да прими тешко наслеђе после Милетића, напустио је Милетићеву породицу која је била у распадању, и 17 (5) октобра 1885 покренуо је Браник. Али, знајући за Змајево расположење према Милетићу и породици му, није позвао Змаја на конференцију која ће решити да се покрене Браник, пако је Змај управо тога дана био у Новом Саду. Ипак, Змај није непријатељски предусрео Браник.

„Сад имамо Браник, писао је он у Стармалом, а имамо и Заставу. — Ко нам може забранити да стојимо са заставом на бранику.

Све до несрећног Туиндана 1889, Змај ће се трудити да остане »са заставом на бранику«, а догађаји ће све више отежавати његово успљаванье.

Јаша Томић се није снбивао да се ожени власницом Заставе и да уђе у Милетићеву породицу. То, и одступање Абуказема, а улазак Врнчана и у Заставу и у Стармалу, знатно приближује Змаја новим људима, и он преноси на Томића и Нанчића привилегију коју

је дотле имао Абуказем: да своје прилоге за Стармалти не морају платити Змају у Беч, него право у Пајевичеву штампарију. Накнадно, године 1889, Змај ће признати Томићу и Нанчићу да су се том привилегијом служили тако лојално »да нико никад ни покушао није протурити какву страначку загризницу, која се лебди слагала са правцем и тоном, који сам Стармаломе дао«.

На Видовдан 1885, Народна Странка још изгледа једна. У Сомбору је збор коме председава Суботић; први говорник је Миша Дмитријевић, а последњи су Јаша Томић, један ратар из Дивоша који се прогурао до трибине и изјавио жељу народа да Герман умре, можда другим речима, и — Змај. Кад је публика зашквала да га види и чује, те су га дигли на рукама, он је рекао само: „Браћо! Ја се нисам спремно за говор; али кад би могао говорити, говорио би онако, како Јаша није могао довршити, а почео бих говор онде, где је овај брат из Дивоша прекинут“.

Кад пусти срцу на вољу, Змај стаје уз демагога и његову жртву, и помаже Вршчанцима да шире неповерење према српској интелигенцији. Ако дође до сабора у Карловцима писао је Змај почетком 1885, не морамо бирати адвокате, ни људе са цилиндром на глави, људе са два капута:

Писпод свите, писпод гуња

Има доста карактера.

ГРАДСКА БИБЛИ
„РАДОЈЕ ДОМАН
ПЕСНОВ

И кад његови бивши другови протестују, он их није много утешио: „ако је интелигенција наша данас тако клопула или опортунитетом пеким заљуљана, да није подобна даћи глас у одбрану овога основног права (избор патријарха), онда нам не остаје других бораца, до свесних синова из нижих слојева народа“. Још мање је утешна била Змајева друга изјава: „Бог и душа, ни ја не би волео да се стара гарда отурпи; та бар донде не, док млада гарда не ојача“.

Још је Народна Странка једно тело; у Темпшвару, јединство се при изборима за сабор у Карловцима спасе тиме што сви бирају Змаја. Овоме годн доћи на сабор

који је имао уклонити Германа, чији су сви посланици, сем петорице, у клубу Народне Странке, чак и јучерањи нотабилитети, Ника Максимовић и Светислав Касапиновић. Сабор је покушао да Германа уклони адресом влада-ру, у којој је изрекао да под његовим митрополисањем, „сабор није у стању по народ и цркву поспешно делати“. Кад је сабор после такве адресе бирао аутономне власти (не хотећи оставити Герману фондове и школе), донео статут о избору митрополита-патријарха, изабрао одбор петнаесторице који ће спремати предлоге и уредбе, Јаша Томић у свему овом није узео учешћа, него је положио мандат румскога среза. Змај је остао у сабору са старим друговима. И књижицу Г-ђе Милице Томић рођ. Милетић, која је управо зачала Туцидиданску несрећу 1889, Некоји „пријатељи“ Милетићеви, осудно је Змај као „песрећну књижицу“. Ушао је Змај и у акциони одбор Народнога Клуба, у ком није било нове омладине, а у њему су и Димитријевић и Вучетић. И хвалио је Мишу Димитријевића и у Стармалом и у приватном писму, кад је овај, почетком 1887, проговорио у пештанском сабору против Тисиног режима мађаризације, и кад је његова мушка реч далеко одјекнула, нарочито у Русији.

Али, када Браник хоће да из његова приватног писма Политу, поводом брошуре Рецимо коју, „у једностраној цели“ пред публиком прави некоректан резиме“, он се оглађује против тога. Чини то против своје воље, јер су „дани коби“. Врше се припреме за збор у Септомашу, на ком ће се Народна Странка дефинитивно разбити у либералну и, ускоро, радикалну странку.

Почетком априла 1887, на том збору, Јаша Томић је хтео спровести оно што није могао 1881: да мења Бечкеречки Програм, да га допуни просветним и економским делом („питање хлеба“.) Змај је још пре збора пристао на допуну. Већ у Стармалом од 31 марта 1887, казујући у стиху како се иде у Септомаш на збор, и препоручујући слогу, Змај заступа програм:

На основу стара правца

Нови правац да се да.

Кад је, међутим, Јаша Томић одвео у Сентомаш више људи, него ли Димитријевић и Полит, и онемогућно збор, заказан од Браниклија, поцепао посланички мандат Мише Димитријевића, једини мандат Народне Странке на пештанском сабору; и кад су му полетеле тужбе Браниклија на „његова Јашу“—Змај се нашао на највећим мукама. Годину дана раније, Змај је у стиху дао своју „самофотографију за писањим столом“:

Пишем, бришем, пишем, бришем

Па подерем здрљен лист. . .

. . . Мерим речи, перо се кречи

Опет исти резултат. . .

Ни уздахнут не смем, да се

Не распри пово зло.

Гутам речи: Мишо Јашо,

Мора л' бити тако то?!

И док он тако пише, брише и цена свој рукопис листоноша му доноси вест да је Мита Поповић одведен у завод за умоболне, и Змај завршава своју самофотографију:

Прости, Мишо, — прости, Јашо, —

Ни на кога писам љут.

Али Мито, драги Мито,

Разумем ти овај пуг.

Сад после збора у Сентоману, он опет дере повећи чланак који је написао о несрећној борби која је била најмање начелна, опет даје своју самофотографију:

Песница ти једна Заставу ичепала,

А песница друга на Браник је пала.

Једна рука стрепи, друга рука стрепи . . .

Ох ала сте лепп!

Горца се већем листом заодева;

Пева, пева, пева и славуј и шева

— А ти пунац гнева.

Гнев на десну страну, гнев на леву страну,

Овде видиш ману, онде видиш ману.
Ти неможеш коло да одобриш Врзи,
А кога не хвалиш, тај те српски мрзи.
— Ви сте на то брзи.

Горица се већем листом заодева;
Пева, пева, пева и славуј и шева
— Теби се не пева.

Ти, лудаче, слогу здраво јако љубиш,
И са тога греха пријатеље губиш ..

Једину утеху налази у природи, где је управо пролеће:
По гори се шетем, у невином кругу —
Од веселих тига у зеленом лугу
Кријем своју тугу — — —

Сем тога, он још једанпут покушава да ћути о несрећном раздору.

После збора, иако је за „питање хлеба“ изјавио да, и кад би га се Јаша Томпћ одрекао, »народ се тога никад одрећи неће«, неке околности приближују Змаја старим другарима, а отуђују Застави. Пре збора, 29 (17) марта 1887, умро је Лаза Нанчић, па ни Јаша Томпћ не ради на Стармалом. Место њих, Абуказем, под другим именима, пише за Стармалм скоро онолико, колико пре свог избора за физика, ако и не с истим успехом. Ивану Иванчићу, прилично истакнутому члану Нове Омладине, већ се привиђа „код Стармалог канда притегнуше Браниковци на вазн“. У полемици са тим Иванчићем, Змај и сам предвиђа могућност да се предтицама какве су Иванчић „и још неколико његових најташа“ отуђи Новој Омладини.

Можда је то охрабрило пенштанску омладину, чији бољи део је пристајао уз Браник (Г. Г. Милутић Јакшић, Д-р Лаза Секулић, Д-р Милан Поповић, Д-р Јован Лалошевић, Д-р Владислав Манојловић, па и покојни Тихомир Остојић) да почне захтевати ампутацију Јаше Томпћа као болесног уда пародног организма, и да затражи за ово и помоћ Змајеву. И када Змај није хтео да напусти своје еквилибрисање између два завађена.

табора, пештапска се омладина јавно тужила да њу »Чика Јовина доброта и попустљивост и задушност скупо стаје и убија«. С пештапском се омладином солидарисала и Србадија у Грацу, те је 16 априла 1888 избацила Томићеву Заставу из своје читаонице, али је Змај упорно ћутао на све то. Ћутао је и онда, кад га је у помоћ дозивао друг из детињства, Полит. Овај се вајкао у Брапику 1888: „Змај има пријатеља и другова, с којима је детињство и младост провео, с којима се кроз читав век раме уз раме борно за свој народ, који су му били приснији другови него рођена браћа — и у редовима тих његових присних другова данас Змаја нема. Он се колеба, дуго се колеба, — ал' песнику најмање приличи неодлучност“.

У првој половини 1889 године било је Змају лакше ћутати о раздору, јер се притајала била и свађа између новосадских коленовића и „вршачких социјалиста“. Одма при ступању у годину 1889, Змај је у Стармалом упозорио своје читаоце да новој години на челу пише: пет стотина од Косова. Око прославе те годишњице, Змај се много бринуо, чинио предлоге одбору за прославу, који се био организовао у Рум, осуђивао држање српске јерархије која је секундирала полицији и жандармерији у раду око тога да Срби што мање славе спомен на Косово. Дабогме да није пропустио прилику изрећи жељу да би приликом ове прославе Браник и Застава „viribus unitis“ подигнули онај теретни камен, под којим се већ од неколико година гуримо и стењемо“. Измирење завађених табора сад би му дошло тим милје, што је о ускресу 1889 преселио из Беча у Каменцу, где ће бити онолико теже чувати неутралност, колико је Каменца ближа Новом Саду, попришту борбе.

V

У првој половини године 1889 распра између Заставе и Браника ућутала је можда зато што су се Браниклије спремале да борбу пренесу на друго поље. Они су добили у руке девојачко писмо Милице Милети-

ћеве које ову компромитује; тврдили су да је Томићу достављен препис тог писма још пре женидбе, па да писмо компромитује и њега, 13 (1) маја 1889 послали су му препис поштом уз повратни рецензис.

Томић се тиме није дао збунити. У уверењу да писмо њега не компромитује, он је у Застави објављивао чланке против дружине око Браника, под насловима: Сабор-Невера; Вође-Невере.

Змај, не знајући позадину борбе, замерио је Томићу што офицере народне борбе, у којима су наше мајке приличне нероткиње, тако грубо баца у пензију, »заједно са колајнама које су мучно и праведно заслужили«. Замерио је и Бранику што факта не побија фактима, разлоге разложима, али га је сам правдао: »где ћеш ти Србину купити мпрпоће душевне, да се с тобом хладно разговара, кад му у напред опсујеш оца или матер или кад га назовеш невером«.

Браник, међутим, није хтео да одговара на чланке Томића ничим другим, него писмом. Он је Томићево писање назвао превртањем старих тефтера, и 28 јуна понудио је Томићу своје старе тефтере који су »бољи, аутентичнији, и пикантнији«. Томић није, жени за љубав, ућутао.

Два су табора били већ толико раздражени да је избор учитељице у Новом Саду имао крупне последице. У Бранику је објављен љутит чланак о том избору, а Стармали је пустио чланак »једног неутралца« као одговор на то. Непосредно после тога написао је Д-р Младен Јокић, и послао Змају, не без знања Браниклија, писмо у ком тврди да Змај кроз Стармали сеје неморал, и он том отрову затвара врата своје породице.

Тако је Змај приморан да обустави Стармали којим је скоро дванаест година радио на спасавању Народне Страшке, на њену подмлађивању Новом Омладином, у ком је, под много тежим околностима службо ону исту лепу службу народу и слободи, коју је отпочео 30 година раније.

Тако је дошло и до Змајеве полемике с Мишом Димитријевићем, и до знатног приближења Застави. Застава, и оно омладине што је било уз њу, захтевали су од Змаја да не укида Стармали. Змајева одлука је била непоколебљива; увидео је да раздражене таборе не може помирити, да са том намером својом изгледа „као неки монструм у данашњем ванредном времену“. Лепим једним двобројем, у ком су се, — као некад у много лепше дане, — папзменце шалили Абуказем и Змај, Стармали је крајем 1889 престао, честитајући себи „што није жив дочекао, да се српски озбиљни новинари са старим девојачким љубавним писмима мушкетују“.

Не знамо да ли је Миша Димитријевић читао ту замерку у последњем броју Стармалога. Због једног од тих љубавних писама, које је Милца Милетићева писала 31 октобра 1884 по новом, Јаша Томић је, на перону новосадске железничке станице, на Тупиндан 1889, убио Мишу Димитријевића.

VI

После тупинданске несреће, Змај је био међу првима који су најискреније кондоловали Мишиним тужним родитељима, али његово писмо Браник није објавио, иако је сва друга штампао. Змај је знао разумети многу огорченост Мише Димитријевића, „јер је он увређен, до срца и неправедно увређен“. У Невену, он је оплакао велики губитак народа Мишином погипијом. Али је радикалима дао изјаву у којој осуђује употребу туђег писма, дирање у светињу брака и одрицање сатисфакције. 29 јануара 1890 дао је оставку и на чланству у акционом одбору страпке.

Зацело, он је тада помислио да људе и народне послове сасвим напусти, да остане у лепом кругу деце, коме је тада певао:

У вас злобе и пакости,

У вас мржње нема.

С великим познавањем ствари могао је поучавати омладину како да удеси свој живот да би био „чист и бео“,

а ипак да очекује подвале с десна и лева, и хајку бесне руље, пред којом је чиста савест једина заштита.

Али су прилике биле јаче од таквих жеља. У марту 1890 изабран је Змај за посланика на сабор у Карловцима, као кандидат „ван странака“. Он није јако активан посланик, али још увек више се јавља у друштву Вучетића, него ли Заставаша. Само пред судом који има да суди Јашу Томићу чини он изјаве које се Бранику не допадају. Његова је улога, међутим, увек пета: он стискава; таком улогом, он је био успео да Јаша Томић одбаци први нож намењен Димитријевићу; сада, он би да се Јаша Томић што пре врати Милетићевој породици. Зато је пристао да се у Застави Стевана Јовића објави писмо које је Амалији удовој Радивоја Стратимировића писао на Ускрс 1892. Ова је предводила депутацију Српкиња која је молила помиловање Јаше Томића. У писму Змај јој је захвално. Јер за њега, Јашино би помиловање било »још једина могућа радост коју би седи и клонули Милетићи наш у мору несреће могао дочекаати... Њему би кроз маглу, која му се око главе вије, сјинуло сунце, кад би ћерка дотрчала са радосним гласом: нисам више сјаја кукавица“.

На то писмо, у Бранику је одговорио Арса Пајевић грубим увредама; по њему, Змај је надживео своју славу; истрошен у моралном брћу свом, сплази он у гроб неоплакан и нежаљен, како би то заслуживале његове рапље творевине. Змај је о ствари још једанпут проговорно, не без хумора, али великодушно. Не признаје да је скривно, кад је за Милетића тражио „једино могући зрачак радости у његовим црним данима“. Али је изјавио да се у будуће неће обзирати „на оне груде блата, које стари пријатељи великодушно замном у гроб бацају“.

VII

За све веће приближавање Змаја Новој Омладини, која је организовала радикалну странку и у Србији и у Војводини, врло је важна његова сеоба из Каменнице у Београд, за коју се он одлучио већ у септембру 1890.

Опо што је било тешко у Војводини, где су му толики стари другари из времена Милетићева, ишло је лакше у Београду где либерали, имајући државну власт, ни Милетићу ни Змају нису били доста либерални. У Србији, Змају је лакше било ступити у радикалну странку. Тек десет година касније, постаће он и војвођински радикал.

Од 1 новембра 1890 станује Змај на Дорћолу, у Београду, у ком владају намесници и радикали. Од те владе добио је Змај орден Св. Саве са звездом; у јулу 1891 изабран је за градског лекара у Београду, а почетком 1892 добио је, пристапком Намесништва, од скупштине пензију, 4000 Дин. годишње, од чега ће живети до смрти своје.

Коликогод је Змај ову пензију заслужио својим песничким и беспрекорним националним радом, њу су, му, ипак, могли дати само радикали. Чим су се у Србији први пут и формално организовале странке, године 1881, Змај је с напредњацима, као носиоцима власти, дошао у сукоб. Због писања против уговора са Бонтуом и са мпењем које је пратило тај уговор, Стармал је бивао конфискован у Београду, или га је и без пресуде гутао „онај крокодил који у заседи мучки дочекује на дави све независне, слободоумније, опозиционе листове, а нема толико смелости да им јавно забрани улазак у Србију“. Змај није могао напредњацима опростити то поступање према Стармалом, као што им није праштао ни афере с Илком Марковићком и са Кипћанком. Због ових скандала, Змај је једнако кривио и напредњачки режим и Краља Милана. Овога је Змај нарочито оштро напао кад је владу поверио Николу Христићу и кад су стрељани побуњеници у источној Србији:

Ко је жедан српске крви,

Нек у себе нож забије . . .

поручивао је Змај краљу. Вечити мпротворац и песник слоге, Змај само једну слогу није допуштао: слогу с напредњацима. Када је краљ Милан у фебруару 1886 захтевао савез радикала и напредњака, Змај је најоштрије писао против тога; ако радикали и сад извукү напред-

њаке из блата, онда треба најстарије бабе да нас преслицама потуку. На против, споразум радикала са либералима је поздравно као срећу у несрећи, као једину корист од Сливнице. И кад је, на основу тог споразума, дошла 1887 Ристићева влада либерала и радикала, и кад је на изборима пете године скоро нестало напредњака, Змај је сав срећан певао Гарашићство на издихању.

И сам либерал, — либерал чисте крви, какав може бити само син заробљеног народа, — Змај је поздравно окупљање и треће странке у Србији, странке либералне. Само, он много говори о чистоти либералне заставе, јер тога не налази код либерала у Србији.

Повесница не зна лешне

Од имена либерала . . .

Под тим се именом, од почетка 19 столећа водила света борба против мрака и подлости, али треба бити либерал овако како Змај то разуме. Не верујући да ће тако бити либерали у Србији, Змај стално заступа савез па и фузију либерала са радикалима у Србији.

Од прве појаве радикала у Србији, Змај је као заштитник и пријатељ пратио напредовање те странке. И кад је она крајем 1887 дошла на владу, »са везаним рукама«, и када даје прилике за критику, Змај ни мало не сумња у поштене намере њених првака, само strepi да се ови не осрамоте и неизиграју. Поправку устава захтева он од радикала, иначе, даће у Стармаломе места критици новајлија у влади.

Устав је поправљен и Краљ Милан одступно. Намесништво је владу предало радикалима и полетеле су изјаве о ступању у радикалну странку. Правда захтева да се утврди: Змај није ступио у радикалну странку када је имала власт. „Кад се досада нисам уписао у радикалну странку, сад баш зато нећу да се уписујем у њу,“ изјавио је Змај; само је протестовао против свију оних који, из каквих било разлога „праве сметње и тешкоће патриотичној влади“ радикала.

У радикалну странку Србије ступио је Змај после пада њене владе. Тај пад од 9 августа 1892 примио је Змај као ударац задат парламентаризму. Условно и привремено, Змај је пријавио радикалном збору, држаном 23 августа у Алексинцу: „што досад нисам био, молим да ме сада примите за члана радикалне странке.... донде, догод будете по нужди опозиција, али опозиција свесна поштена, лојална, узвишена, достојанствена“.

VIII

Таким ступањем у радикалну странку Србије, Змај није ушао и у радикалну странку Војводине. Змајево држање према овој, тешко је разумети. Две је прилике било да се Змај заинтересује за радикале у Војводини и да узме жива учешћа у њихову раду. 18 октобра 1892 примио је уређивање Заставе Д-р Јован Пачу који се трудио „да Застава буде навестилац мира и љубави“. А о Петровдану 1893 прима уредништво Заставе Д-р Емил Гаврила који је, помірљивим својим држањем, припремао измирење либерала и радикала у Војводини, па за једно време укнипо и страначко обележје у наслову Заставе. Изгледа, међутим, да Змај није разликовао Пачу—Гаврилину Заставу од оне Крупослава Јовића и Антона Стражицића, пако су последњи у самој Застави жигосани као аустријски шпијони; нити је познато да је Змај чим било помогао честите намере Пачуа и Гавриле, пако су се ове тако лепо слагале са Змајевим настојањима у годинама 1884—1889. Напротив, мора се утврдити да је Змај у Застави Г. Гавриле само тражио издавача за своје Спохватнице и за превод Толдјине љубави; а да се Застави јаче приближио тек пошто је Јаша Томић, 21 августа 1898, поново примио уређивање и, за кратко време, на место Пачу—Гаврилине идпле, донео собом олуј братоубилачког рата. Онда кад је Јаша Томић срзао скоро цео политички живот Срба у Војводини на неплодну једну десетгодишњу борбу против патријарха Бранковића који није био исто што и Герман Анђелић; кад је стално и до смрти

радно против пдеје народног јединства српско-хрватског; против крпичне школе у српској исторпографији, само да би што јаче изоловао народ своје страпке од његове боље интелегенције, онда је Змај пуппо бо-жиње и ускршње прилоге Заставе, радно па Врачу Погађачу, па календару Рад, па 1899 чак објавио у Застави „један значајан политички чланак“.

Змајеву сарадњу па календару Рад најлакше је разумети. Оно што је изгубио 1889 и 1892 у Пајевнћу, издавача својих списа, нашао је Змај тек после десет година у деоничарском друштву за издавање српских књига и повина, које је 1901 основано у Руми, под старим социјалистичким именом Рад. То друштво је своја издања отпочело издавањем Змајева Девеспља; оно је 16 септембра 1901 примило у своју накладу Невен; од 1901 издавало је календар у ком је Змај сарађивао, а од 1902 и породични лист Српску Домају, којој је сарадник Змај и име дао.

Друге знаке Змајева приближења радикалима у Војводини не можемо разумети, док се не објави улога Милене Миладиновић у томе. Још у лето године 1901, Змај је из Загреба доселио у Каменицу као Милетићев-вац; као такав поздравља он аутономни преображенски збор у Бечкерек, па који либерали нису хтели њи: „Данас нема ни радикала ни либерала... Милетића нема међу нама, али до нас стоји да дух његов не од-врати лица свога од нас“. А већ 17 (4) марта 1902 прима се он да буде у Вршцу кандидат радикалне Стран-ке при изборима за сабор у Карловцима, пако радикали у те изборе нису ушли удружени са либералима, као године 1897, него су ушли са задатком да либерале искључе из аутономије. И, изабран, Змај ступа у Са-борски клуб радикалне страпке, пако због болести није у сабор ни улазио. Па и кад радикали отпочну још једну борбу против Срба, борбу против самосталаца у Тројединци, и приреди 18 септембра збор у Окучаннма, Змај поздравља „браћу на послу који је тако важан по живот и будућност нашу овде“. Исте 1902 године, Змај

као радикал чини детињарију која јако одаје старачку изнемоглост. Он нише за Заставу чланак у ком предлаже Прекрштавање Радикалне Странке. И кад Застава, с разлогом, не жури да штампа тај чланак, Змај понавља октобра 1903 свој старачки предлог, по коме би се странка звала истемељна странка, а њене присталице истемељци и истемељке. Уверен да је странца у коју је ушао дао добро име, он се брине једино „хоће ли га примити и браћа у Србији“.

IX

Ради тих детињарија оронула старца не би се морало трагати да се објасни улога Милене Д-ра Жарка Миладиновића у Змајевим последњим јавним поступцима. Али је Змај пред своју смрт кидао давнашње пријатељске везе на начин, који нас приморава да га објашњавамо друштвом у ком је провео последње три године свог живота.

Прекид пријатељства с Лазом Костићем још би се некако и могао разумети, а да се у рачун не узима последња средина, у којој је живео Змај. Јер њихово пријатељство, иако је почело још 1857, одржавало се само необичном Змајевом добродушношћу. Иако се Лаза Костић у Змају назива „фирет српских каламбура“, он није сарадник Змајевих хумористичних листова, ни ранијих, ни каснијих. Изгледа да је и за Змај писао само једанпут, кад се бранио од Змајеве карикатуре његова манпра при певању. Тридесет и четири године касније, у својој књизи о Змају, Костић се сасвим тачно сећао да се није насмејао, »него сам се управо жапнуо угледав ту мајсторску карикатуру мога тадашњег стиховања“. Једино је заборавио да је он у Змају одговорно, не баш духовито, на стихове Неслогци, и да је тај одговор речит сведок Костићеве »прве и тренутне срдњнице«.

Године 1868, Лаза Костић се прилично савладао, и пријатељство двојице песника није начето. Ово тим мање, што је и Лаза Костић сав у Народној Странци. Кад овога 1872 ухатсе због »београдске здра-

вице», Змај га не заборавља у Жичи. Лаза опет Костић 1874 године, слави Двадесет и пет година певања и борбе Змајеве. Тада, он не жали што је Змај толико пута прогутао славуја, него управо због борбе му обећава Змају бесмртност.

Лаза Костић, дакле, још није онај који ремети народне прославе и сабљажињава публику. Али ће то убрзо постати. У првом броју Српске Зоре за 1878 изишла је Костићева песма Права Бранкова жеља. Дабогме, кад има права, онда постоји и лажна Бранкова жеља, а то је она коју је популарисао Змај. Али Костић није застао на томе; он се наругао целој нацији, спомињући, место крдања рајских окова, Рапка Алмиппа на Бијељини и Ђунисе, и слабо учешће добровољаца из Војводине. Зато, што им се не иде у рат, преносе Хрвати Прерадовича а Срби Брапка.

Костић је знао колико пакости има у његову поштом; он је то правдао говорећи да је то „самореваниш“, освета за Змајеве „Лазаркостичевске“ стихове Неслогн од пре десет година. А Змај се одазвао на Костићев испад прозом пуном и хумора и такта. Па, иако је његов „нобра“ био способан да се свети и после десет година, Змај није чекао толико година, па да му опрости. После четирн године, кад су напредњаци осуђили Костића на пет месеца затвора, он протестује што бивши мађарски роб има и у Србији да робује. Када Костић 1884 и 1885 одлази у Беч, он одседа код Змаја, као и други Змајеви пријатељи. Године 1889, Змај преко Стармалог потпомаже Костићеву кандидатуру за катедру римског права на Великој Школи у Београду.

Али, године 1894, Костић ремети још једну „параду“, прославу педесет годишњице Бачког Растанка. А следеће године, када се под Змајевим председништвом спрема споменица Војислављева, и када Змај иште Костићев прилог, овај шаље стихове Прерапо које Змај мора, „без речи“, да врати Матавуљу. Костић у Делу објави и стихове и подуже писмо уреднику за које Змај рекне да је бенетање које не вреди одговора.

Тек, ни то није коначно раздвојило два песника. Чак ни година 1897, кад је Костић, некадањи „признавач разума“ пристао да га владика Змејановић кандидује у Вршцу против удружене либералне и радикалне странке. Тада је Змај врло добро нацртао Лазу Костића „на Вршцу свог Парнаса“ где га Змејановић венчава венцем од змија. Свој цртеж и стихове који га лепо тумаче објавио је Змај у Врачу Погађачу као покојни Стармали који се „од чуда преврнуо у гробу“. 12 маја (30 априла) 1898 честита Змај јубилару Костићу 40 година књижевнога рада: „ја који по кадкад не пропустим прилику, да ти и негативно честитам — кад мислим да си заслужио, не могу пропустити прилику да ти и позитивно честитам кад зацело знам да си заслужио“.

Па ни година 1899, кад је Лаза Костић тукао сам свој рекорд у труду око тога да Србима преседну прославе и параде, није песник завадила. Позван од Матице Српске да говори у славу педесетгодишњице Змајева „певања и борбе“, Костић је 17 (5) маја пристао да 24 новембра 1899 говори „највише по часа“. А Књижевни Одбор Матице, мислећи зар да ће тај полусатни говор који ће се спремати по године дана обликом и садржајем обилато нападнути недостатак у квантуму, није за прославу спремно пишта више.

Начин на који је Костић говорио о Змају био је да горч не може бити. Имао је пред собом Певанију и Снохватице (за Другу Певанију није знао да је изишла у издањима Српске Књижевне Задруге!) па их је превртао, тражећи песме којима ће доказати своју тезу о Змају који је прогутао славуја, „ачно се и дедачно“, изазивајући тоном и држањем смех код публике. Али је слушаоце разочарао и садржај говора, и најбољи пријатељи Костића одоше са прославе „разочарани, преварени, увређени, осрамоћени“, не знајући да ли је говорник хтео да се светл песнику или Матици, а књижевни Одбор Матице, па предлог најоданијег пријатеља Костићева, Милана Савића, мора да осуди недостојан и обликом и садржајем говор.

Још у Загребу, Змај са хумором прима и овај пенад пријатеља, пако се њега највише тпцао. „Опростити, и ваљда се нећеш срдити, што сам нехотице дао повода твојме наседању“, пише он Костићу 25 јануара 1900.

Лазе Костић се бранио. Он је сад писао свој говор, и хтео га објавити у Летопису или у Књигама Матице Српске. Али његов рукопис није могао да прими ни Милан Савић. Рукопис се не може ни поправити, писао му је Савић 2 фебруара 1900, јер се срџба која му је утутнула перо у руке провлачи кроз цео састав, „саставини је део његов и пзбија готово из сваке стране“.

Тако је дошло до књиге коју је Костић „према свом говору од 24 новембра 1889 у дворани Матице Српске доткао и написао“ О Јовану Јовановићу Змају (Змајови), његову певању, мишљењу и писању, и његову добу. То велико дело (453 стране у кварту), лепо штампано у Сомбору 1902, необична је књига, као што је необичан књижевни рад Лазе Костића и сва његова појава. Писана врло добром прозом, заправо дијалогом, садржи она одличне естетске анализе каквих код нас нико није умео чинити. Међутим, често одличан материјал те књиге сасвим је рђаво распоређен. Затим, књига је сва писана на основу сплног, али не и непогрешивог памћења Костићева, скоро без икакве литературе; многа Костићева огрешења о Змају потичу отуд. Најзад, у књизи је много пакости разочарана старца.

Још недонитампану књигу своју слао је Костић Змају у табацима. Нама су непознате Костићеве побуде притом. Познато нам је само једно тумачење, али је оно дато у Застави Јаше Томића која добија, ако раздражи Змаја. Онде је забележено како је Костић, код „Линде“, при чашп пилзенскога, говорио како је прве табакне књиге већ послао Змају; послаће му и друге, нек их прочита док је још у животу и нек види какво ће мишљење о њему остати код Срба по смрти му. Још је додала Застава да је Костић све то много суровије рекао.

Одиста је у време штампања Костићеве књиге у

српско друштво продрла била вест о озбиљном боловању Змаја. Несумњиво је Костић хтео да Змај пре смрти дозна његово мишљење. Остаје само питање, да ли је тиме хтео поправити утисак свога говора, или се хтео коначно осветити Змају. Таква је, наиме, Костићева књига да у њој има потврде и за једно и за друго тумачење; можда више него Змајев рад, Костићева књига има змајски и славујски свој део. Болесни Змај, окружен Миладиновићима, примио је Заставицу тумачење; он је чуо где жиг, који је Костић хтео да удари на његов карактер, „цврчи на Лазиној подлој пакости, којом му смрди цела његова књига, чак и онде, где ме прекомерно пздиче, само зато, да ме може одатле дубље бацити“. И он објављује у Застави писмо Лази Костићу у ком нема ни мрве дивнога му хумора с каквим је, десет година раније, дочекао далеко простије и мање заслужене нападаје Арсе Пајевића, него завршује недостојним епилогом скоро полустолетног пријатељства: „Срам те било, јадни јадниче“.

X

Много мање, него ли жиг намењен Лази Костићу, заслужио је осуду Змајеву његов друг из исте скампије у другом разреду гимназије, Мих. Полит. Некад, године 1871, Змај је Полита бранио од заједничких пријатеља чији нападаји на Полита нису били сасвим неоправдани. Сад је Полит морао да гледа како се либерална странка, којој он стоји на челу, поткопава у народу помоћу Змајева ауторитета. Осећајући се као „у Српјему Рајку“, објављивао је Полит 1903 у Бранику Новосадске елегнје, као „писма из Златне Греде“ и вајкао се онде што је Змај оставио праве пријатеље и отишао у друштво „које њега није достојно“. У тим елегијама Застава је нашла да Полит жали што је Златна Греда (тако се звала и 1748) названа улцом Змаја Јована Јовановића, а тога у њима нема. Само је једно Полит жалио: што се он не пита у таким стварима, па да предложи одуста бољи назив улце, Змајева Златна Греда.

Није Змај могао Политу замерити ни то што је Полит, п после његова писма Лази Костићу, узео у одбрану Костићеву књигу о Змају. „Има ту жестоке критике, али има п праве апотеозе Змајеве појезпје“; толпко је смео рећи у највећем степену увређени Старац Рајко. И смео је тим пре што је, приликом Змајеве седамдесет годишњице па челу Браника објавио такав чланак о Змају, какав би код некадањег Змаја збрисао био све некадање п будуће несугласице. А кад ипак убрзо после тога, ситним једним поводом, Змај плане п против Полита п против либерала у Војводини, то се може разумети само ако се у рачун узме п „последња љубав Змајева“, нелепа једна ствар, п толпко немпла да о њој треба говорити тек у другој стогодишњици Змаја.

У божитијем броју Заставе 1903 објавио је Змај песму Боже! једну од најлепших лирских песама Змајеве старости. Да је песма објављена у Бранкову Колу, Полит би прошао ћутке поред ње. Овако, он се још једном вајкао како Змајевим пменом праве рекламу они који се блатом бацају на Змајеве пријатеље у чије поштење зацело верује п сам Змај. Лена Змајева песма Политу је доказ да п сам Змај осећа п признаје „крпиви положај“ у који га је довело друштво радикала.

Полит није добро тумачио Змајеву песму. Змај је много горе исправно криво тумачење Политово. Он који у песми Боже! жели да сваки човек уме мушки карат п опростити, као да је у новој средини последње сасвим заборавио, а у карању да је изгубио меру. И као радикал, он је могао пустити старе своје другаре, либерале у Војводини, нека мртви мртве сарањују. Мише Димитријевића давно већ није било у животу, па ни Илије Огњановића; ускоро нестаће п Илије Вучетића. Млађа нерадикална интелигенција није се купила око Полита, више се освртала за самосталцима у Загребу, или је себя стварала нов центар у Кикинди.

Скоро ни мало разлога није имао Змај да у Застави објављује Једно моје признање. То није признање, него анатема либералима у Војводини. Што Полит

мисли да Змај не одобрава нападаје радикала на његове старе другаре, вара се; Змај одобрава кад радикали „жигосу своје противнике жигом, којим ће их жигосати васцело српско потомство“. Он није наставља Змај, пишући песму Боже! мислио на наше групе и партије, а да јесте, његову песму не би Полит назвао утехом својом. Јер он има читав низ оптужаба против Брапклија: ови су, а не он, дошли у крив положај са својом прошлошћу; ови су, а не Јаша Томић, „посејали семе раздора у недужном народу нашем; увели у новинарство наше топ и начин, који, кад изумре наша генерација, држаће се за немогућ, за измислицу; безначаљност подигнули високо на своје ниске бедеме; чије се задње намере засада тек могу са упрецањем нагађати; што се сиграју шоркапе са нашом часном будућношћу“.

Тако је Змај 1904 и сам чинио оно што је 1892 замерио Арси Пајевићу: „великодушно бацао блато у гроб старих пријатеља“; и тако се десило да је умро као члан радикалнога клуба на сабору у Карловцима, и као члан управног одбора радикалне странке Јаше Томића. Тако је дошло до тога да му на погребу не буде заступана либерална странка, а радикална да му по Јашин Томићу захвали што је над радикалном странком, док је била још у повоју, држао своју нитићеничку руку, а доцније јој пружио ту руку и трудио се да ону љубав, коју је уживао у народу, пренесе и на радикалну странку.

ГЛАВА V

Старост,
Смрт и Бесмртност

Већ године 1883, у стиховима Аугуста Харамбашаћа, Змај је ословљен као старац, иако је био тек у педесетој години, иако то није био ни по чему. Други сведоци, који су му тада лично приступали, говоре о човеку »у најбољој мушкој снази«. Матавуљ, одличан познавалац људи, провео је четири године касније у Бечу са Змајем петнаест вечери, и нашао га је »у пуној зрелости, а младичке свежине духа и срца«. Наслушао се »његове духовитости, његових досетака, каламбура, необичних сентенција и изрека, скованих пословица, питалица, загонетака, шаљивих »правоученија«, анегдота, успомена, виртуозних имитација стила наших старијих писаца«; наживљавао се »неписане литературе највећег импровизатора«.

Иако кажу да није био здрав ни кад је 1862 ступао у брак; иако је у његовим листовима било спомена о његову обољевању, тежких случајева није било, и његова радна снага и свежина духа није окрњена. Боловање му у години 1865, забележено у стиховима Ја и смрт приказао је Лаза Костић као уображен срчани напад медицинара који можда управо учи о срцу. Али, у дане Ружична умирања, као да је одиста и Змај био болеснији, тако да је теже болеснике одбијао, не могући из куће. Затим, године 1878, он се тужи како га књије хемороиди тако да мора, обично у јуну или јулу, у постељи да лежи.

Сви ти наведени и ненаведени (има о Змајеву обољевању више спомена у његовим разним молбама, за одсуство, и у правдањима, кад му лист не изађе на време) случајеви ипсу сметали Змају да, у годинама кад га је Матавуљ познао, постане скоро заменик Милетића и покушава бар да даје правац народном животу у Војводини. Што покушај није успео, није крива старост, него околност што је Змај умео радити само у редакцији. Кидање веза са старим другарима, жртвовање

Стармалог и Невена свом уверењу, све су то више симптоми свежине духа, него ли старости.

Ипак, старост је долазила. Када 1886 оплакује Ђорђа Рајковића, пеће да му ласка, јер се спрема »на петињу«. Нешто касније, он примећује како му сад све изгледа мање лепо него што је било кад је он био млад. 1890 године признаје он да је прилично остарио. И када добије пензију, он је ужива као прави старац: повуче се из друштва и из јавног живота, живи искључиво породичним животом, чита са својим поћеркама, дискутује са њима о лектаци, чита и поднетке из новина.

Али, колико год тело малаксава, дух се одупре, и жели нове доживљаје. Године 1893 иде Змај у Дубровник на прославу Гундулића; пролазећи кроз Славонију и Хрватску, прима на већим станицама поздраве српске омладине и народа који, под српским заставама, предвођен од свештенства, излази да види свог песника. На самој прослави, Змај је на челу свих Срба, њему Дубровчани нарочито кличу, и он захваљује домаћинима у име свију Срба.

Године 1894, Змај је председник одбора за подизање споменика Војиславу. На Преображење исте године, он је у Новом Саду, чак на заједничком ручку код Фабрија. И предаје јавности своје писмо Hörmann - у којим одбија позив да сарађује на сарајевској Нади. И потпредседник је Српске Књижевне Задруге која се тада оснивала.

И покретање Бранкова Кола 1895 у Карловцима побуди старца Змаја на посао. Он би да отвори лист нарочитом песмом, и, старац, да њоме пружи неки пандан Ђачком Растанку младога Бранка. Неуспех свој тумачио је тиме што су »више нарочито ћудљиве кад се намере на Старца с којим се могу титрати«.

Године 1896 сматра он за дужност да дође у Нови Сад на прославу Милетићеве седамдесетгодишњице, да и он ода пошту »овоме прв-јуну наше и његове трагедије«. Забележен је дирљив приврз, састанак малак-

салог борца и вође са песником заједничке борбе. Змај је стиснуо заморену десницу Милетића, поздравно га топлим, искреним речима, а онда су се загрлили и пољубили. »Сузе су низ старачко лице текле код обојице«.

Исте године постаје Змај прави члан Срп. Краљ. Академије и. место приступне академске беседе, чита на Видовдан, у присуству Краља Александра и Кнеза Николе, своје стихове: Марко Краљевић и троглав Арапини.

У октобру исте године ударила га кап у леву ногу, али се из опасности брзо отео. И године 1897 лежи он болестан, и у Бечу и у Београду. И опет се брзо опоравља, и прихвата се нових послова: с министром просвете у Београду преговара да васкресе Невен, сад у издању Држ. Штампарије, а са Симом Лукић Лазинем преговара о редовној и хонорисаној сарадњи на Врачу Погађачу.

II

Несумњиво, при обнављању Невена, било је више унутрашњих побуда. Оно што је био деци двадесетак година, желео је Змај да остане до смрти. Зато је године 1897, кад му је обећало Министарство Просвете да ће издавати Невен, понуо да спрема материјал и до маја 1898 спремио за цулу годину дана, »а уз друге прилоге и за више година«. Повратак раскраја Милана у Београд, и завођење личног режима, тзв. Владановићине, пореметило је Змајев план. А њему је тада нарочито требало да се позабави децом, управо због политичких прилика; због ових, зажелио је да не види око себе никог, сем деце. Зато се у јуну 1898 јавио за аудијенцију краљу Александру, и код некадањег претплатника Невена изразио дозволу да мировину ужива и у Загребу где ће обновити Невен. Пошто је лето провео у Каменици, одселио је Змај о Преображењу у Загреб, радосно дочекан од српске колоније.

Нашавши у Српској Штампарији у Загребу издавача, а имајући доста материјала, Змај позива, 15 августа

1898, претплатнике на Невен. И да би деца показао како ће изгледати Невен без сарадње деце, издаје он Предневенче, јачу једну свеску будућег Невена.

Само, поред свег тога што се кроз осам година Невенова паузирања осећала потреба васкрсавања му, он није парочито добро примљен. То закључујемо по томе што га је Српска Штампарија издавала свега годину дана, а онда га је морао издавати сам Змај. И из тога да године 1899, кад је слављена педесетгодишњица Змајева књижевног рада, која ће му донети на 2000 телеграма, Невен није имао више од 400 претплатника. Школе у Србији примале су свега 10 примерака; после препоруке Министарства Просвете, јавило се још 20 школа. Ако овако остане, тужно се Змај, имаћемо знатну штету. И довијао се свакојако, па најпосле и успео, одржао Невен до године 1901, када га је у складу узело друштво Рад у Руми. Тада, решен бриге око финансирања Невена, старац само спрема и распоређује радове своје њему намењене. И кад умре, оставља пун орман рукописа тако да Невен излази, с његовим радовима, и по смрти му, све до краја марта 1908!

Али сви ти рукописи, сва Змајева сарадња на овом Невену, може се објаснити једином навиком писања. Моћ стварања која је букинула у многим Снохватацама и у неколиким дирекним песмама остарела Змаја, у Невену се слабо јавља. Оцена Лазе Костића, која не важи за Змајеве песме, објављене у чпка-Стевциним књижицама и у листу му Радован, и не важи сасвим за Змајеве песме у првом Невену, тачна је за песме у другом Невену: „Ја остајем при том да је готово све те детиње песме могао написати какав добар стихотворац, коме су деца мила“.

Нешто навиком писања, нешто потребом зараде може се довољно објаснити Змајева сарадња на Врачу Погађачу која, поврх свега, није толико важна, да би се вредило код ње дуже задржати.

Било је природно да покретач њављивог листа, сарадник Стармалог у мршавије његове године, повери

своју намеру духовитом хумористи Змају. Зато и видимо Змаја већ при крштењу новог листа где предлаже разна више и мање згодна имена, која се не примају. Ипак, ако и не може обећати сарадњу, нада се да ће по која каи и из његове суве јаворине канути. Па, ако и не жури са својим прилозима, четрдесетгодишњи уредник чини стручне примедбе на лист Симе Л. Лазића и Стевана П. Бешевића, чини умесне предлоге за измене на боље. Прве прилоге шаље тек у августу 1896, и то су анекдоте из живота деце, каквих је некад много писао за Стармалп. Када пробије лед, сарадња покуља тако да се у септембру 1897 постави питање хонорара. По Змајеву предлогу, за 5 фор. од броја, Змај се обвезао да листу даје извештај квантум прилога; зато је сад пзвучао из заборавља оно што је назвао »заоставштином Стармалог«, али је писао и нове анекдоте, успомене из детињства, сећања на људе пре Буне, и то све није без интереса. По његову савету, Врач 1898 мења и насловну слику, а за нову нацрта сам Змај »египатског волшебника«.

Докле је текао хонорар и жива сарадња, није утврђено. Године 1900, Змај није сарадник Врача Погађача.

III

Главна књижевна дело Змајеве старости јесу Снохватице. Поред неколико лирских песама, оне сведоче да је Змај песник и творац и да је то био до смрти. Има Снохватица које су као нови листови лавора у венцу славе Змајеве, те не смеју изостати ни из једног избора Змајевих песама. Њих је из »Змајевих отресица« значајки издвојио Лаза Костић.

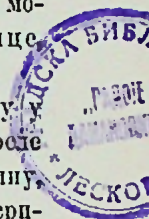
Објашњавајући постанак, и назив Снохватица, Змај је тврдио да су то народне песме које је он мање или више запамтио у раној и најранијој младости, те их у старости као у сну хвата.

Кад помислимо да је Змај обећао 10, 15 до 20 свезака Снохватица, изгледа нам невероватно да је Змај у средини, у којој је провео детињство, чуо и

запамтио толике Народне песме, све ако и не заборавимо на његову дадиљу, на тетку Мику. Сабирач бачких песама, лижњер Стеван Бошковић, није их ни близу толико чуо; а Ђорђе Рајковић, кад је хтео бележити народне песме, тражио их је по Славонији. И кад узмемо, дакле, у рачун песничку душу Змајеву која своје пиике пружа дубље у народни живот, него што је то могао и Ђорђе Марковић-Кодер, писац Роморанке, и онда морамо тражити још један извор за толике Снохватице за толики фолклорни материјал.

Изгледа нам да је многе Снохватице Змају перо казивао филолог, кога је пре Буе и дуго после ње, мање или више, било у сваком школованом Србину, у Змају више него иначе. Никао у нараштају који српскохрватски језик или није учио у средњој школи, или га је учио без веће користи, и Змај је морао приватним трудом научити све што је год хтео да зна о српском језику. Слутећи шта за песника значи језик, скоро једним инструменат стварања, а упућен на саморадињу, није чудо што је, током педесет годишњег филологисања, постао један од мајстора нашег језика. То филологисање, тако карактеристично и за Змаја и за читав низ наших нараштаја, код Змаја овако изгледа.

Аутор неколико збирки стихова и уредник Јавора 1862, Змај још не зна да пише будуће време глагола, и још дуго потом не уме да прави партицип садашњег времена (врати ће мо, њему су три речи; 1860 каже он писајући, а још 1872 жигосајући, и још 1892 образложавашући). Ипак, он се толико бави питањима правописа да је у њима имао своје особено схватање; он је један од првих Вуковаца који се „почео хватати корена“, избегавати претераности фонетичког правописа, али у томе није успео. У исто време, као уредник Јавора, 1862 и 1863, он стаје на чело покрету новосадских Српкиња за пречишћавање и говорног и књижевног језика, и тражи речи којима се могу заменити туђице. У томе иде тако далеко да друг му Јован Бошковић мора да га умерава преко Данице и да му дови-

кује сентенцију православног Васеркроата Ференца: Nur Winkelnationen sind Puristen. И кад је покрет престао, Змај за свој рачун ослушкује дијалекте, проучава говорно благо, труди се да у духу народа кује нове речи, и често његова проза није проза свију нас. Треба у овом погледу само прочитати Хигеју, идеалну здравствену варош у Јавору 1878, или његов превод три приче Франа Херцага у Јавору 1893. Када Рад у Руми, године 1901, позове Змаја да кумује породичном листу, Змај му намене име Српска Домаја, па мора последњу реч да објасни и уредиштво и читаоцима.

У проучавању језика, Змају је већ 1875 године признат успех од онаког пуристе, какав је био Јован Живаковић. Као и Лазар Костићу, овај је и Змају признао да влада језиком као ни један други хрватско српски песник. А Змај, што је више старио, све се више бавио филологијом. Он с оловком у руци чита зборнике народних умотворина, а Вуков Рјечник зна тако рећи напамет. Године 1896 предаје он Матици Српској 3000 добро пробраних речи код којих Матичин критичар хвали „онитро око скупљача за овај фолклорни елеменат“. А кад збирка ипак није довољно спремљена за штампу, улази она у велику збирку од 10.000 речи које је Змај сакупио и предао Срп. Краљ. Академији.

И није се Змај зауставио на проучавању речничкога богатства и народне фразеологије. Народна песма, обичаји, сав фолклор њега интересује. Као Матичин критичар, он 1864 од Аврама Папића ниште да радије пошље све скаске и предања о јунаку свог рђавог синева; као уредник Жиге, он 1872 доноси »приказивања части у Банату«, и моли бачке пустошвате да купе и верно бележе »приказивања крвава«, пошто та грана народних умотворина, огледало народног хумора, још чека свога Караџића; као уредник календара, никад он не заборавља донети по прегршт загонетака.

Наравно између свих огранака фолклора, песника је највише интересовала народна песма. „Он је почео своје певање подражавањем народној поезији, па тиме

пзгледа, хоће п да сврши, писао је Недпћ. Томе треба додати да Змајево жпво пнтересовање за српску народну песму, п подражавање њој, никад није ни престало. Не могући у Јавору 1863 објавити нео некролог Јакова Игњатовића популарноме мађарском песнику Лисњанју, Змај из њега бележи како је Лисњан „увек говорио п држао да је српска народна поезија корен европске поезије. — Лисњан је те пете речи слушао п од Петефпје“, бележи Змај, п тиме одаје као да п сам помало верује у њих.

Зато, када клоне »света рука« која је купила то благо п пзнела га на видик великом страном свету, Змај предлаже беседу у спомен Вуку, п на тој беседи, 14 нов. 1864, чита лепи свој трактат Србске народне песме. Без претеривања у која су при овој теми падали романтичари, рационалисти Змај је ппак одушевљен безбројем тих песама „што не знаш од куд долазе, де роде како постају, што девојкама ваљда прекопоћ у срце падају, а у зору кроз румена уста у свет излећу“.

Зато, када стигне у село, у Футог он п сам бележи песме које чује од прости девојака. II, године 1877, објави песму Варош Чађавица коју је зар заборавио унети у Снохватице. II то није једина »снохватица« пре године 1892. Пре него што је године 1892 сковао реч снохватац, после снохватица, прерадио је он Мару без порода, п неколико десетина цупкалица које „мати лева детету цупкајући га на крилу“.

Све то четрдесетгодишње Змајево филологисање, нема сумње, обогатило је онај фонд који је Змај попео из детпњства, п оспособило га да пише скоро праве народне песме. Колико се Змај за ово оспособио, најбоље се може закључити из признања којим је Снохватице попратио Љуб. Недпћ, онако нерасположен, пначе, према Змају: »Иако у њпма има доста речи п имена којих не познаје народна песма п нема их уопште у народном говору, она су, махом, сва тако сретно смишљена у духу народнога језика да се доста морамо дивити вештини Змајевој у томе послу. Ја са своје стране не

устручавам се нимало, после ове збирке песама, прогласити Змаја за најбољег познаваоца језика народних песама . . . Реч коју Змај скује . . . изгледа доста као народна, као да је сама од себе постала, спонтано како народне речи и постају».

То што му је Недли признао за језик Снохватица, желео је Змај да му се призна и за песме, да се приме као народне које он можда није увек тачно запамтио, те сад мора помало да помаже свом памћењу, сада их »као у сну хвата«.

Колико је год за Змаја карактеристична та жеља да овим својим стварањем утоне у најдубље слојеве народа где се чува мит и ствара бајка, за нашу књижевну историју имају Снохватице онолико вредности, колико су увећале број лепих песама, осталих иза Змаја. Њих нико не прима као Змајеву збирку народних песама. Може бити, да је Змај са својим знањем народног говора, са познавањем народног стиха у свој полпритмичи његовој, имајући у власти сва реквизита народног певача, покушао да пође даље од свог учитеља Бранка, да теме и модерне и вечите лирике пружа у костиму народне песме, можда би више учинио. Његом је преко десетерца, приказујући ликове народне песме, заузео прво место на нашем Парнасу; Змајев савременик, Јован Плић сматрао је нашу народну песму као „темељ народног пјесничког храма, у коме би се и млад и стар и богат и сиромаш, и учеван и неуч могао помолит Богу своме а не туђем“. Да је Змај Снохватицама позвао наше лирничаре, нека не репродукују и стихове и теме Верлена и Сили Придома, него нека пред свој народ и пред Европу излазе у нашем народном костиму како пред цео свет излазе Кинези и Јапанци са својом нарочитом лириком, — онда би Снохватице значиле покушај велик и знаменит и када не успе.

IV

Док се дух остарела Змаја труднио и успевао да ствара и нове вредности (пored Снохватица, овамо

долазе песме: Боже! Страсна седмца, Стара песма), тело је издавало. Симо Матавуљ који је летовао у каменчким виноградима, у Змајеву суседству, каже да је старац умирао четири године, „јер његов жпвот за то време беше с дана на дан очекивање смрти. Тело његово беше просто рушевина“.

Одјеста, почев од године 1902, новине и часописи чешће забринуте бележе боловања и опет опорављања Змајева. 21 (8) марта 1902 и сам се тужи да већ више од по године ипкуд из куће не излази. 7 новембра 1903 ограђује се он против личних честитања седамдесет годишњице: „мене је болест тако оборила да не могу — ипсам у стању примити ни једне усмене честитке појединих пријатеља, а камоли каквих корпорација. То би ми првостаност тако заонтрило, да бих тешко могао и једне учтивне, захвалне речи одговорити.“

Затим је забележен још један акутан наступ болести почетком фебруара 1904, а онда и сама смрт.

По Застави, смрт је овако наступила.

12 јуна (30 маја) 1904 били су код Змаја Јаша Томпић и поп-Божа Поповић, Змај је био доста ведар, разговарао са њима више од сата, позвао за 13 јуни (31 мај) на ручак Јашу Томпића и Жарка Миладиновића. 13 јуна пзјутра, још је писао за Невен читким својим рукописом. То му је последњи књижевни рад. Око 10¹/₂ сати пре подне разговарао је са њим Жарко Миладиновић и напшао га ведре, ипти је на њему приметно што необично. Али, после разговора од четврт сата, Змај се опростно с изјавом да ће разговор продужити у подне.

Али место да седне за ручак, Змај је легао и заспао. Око два сата по подне приметила је окозница да то није обичан сан. Дозвани леичник је мислио да је то капља.

Дошао је и Јаша Томпић. Змај се није будио, али је око четирп сата почео правилно дисати; око шест сати био је у ватри која је постепено расла. Не пробудив се, у четирп и по сата, када се делила ноћ од дана, умро је Змај мирно, „ван што је неколико пута лако уздахнуо“

Дуго је Змај очекивао смрт, и у том очекивању учинио скоро све припреме за тај случај. Спремно је нов тестамент, написао телеграме којима ће се јавити његова смрт у Београд, на Цетинје, у Нови Сад. Записао је да се наруче „погребне потребе друге класе: дрвен сандук 1 метар 72 сантиметра дугачко“. Ни један венац, погреб сасвим скроман; ништо гробница, ни балзамовање, јер је желео да се над његовим телом што пре изврше закони природе.

Све је Змај унапред одредио, само није место где даму буде рака. Јаша Томић је писао да је приликом потписивања Змајева тестаментa пала реч и о томе, и да Змај није био за Нови Сад. И Змајева браћа су пристала, те је Змај сахрањен у Каменци коју је особито волео; сахрањен је на месту које се види и са Дунава и са цесте која води на Пришки Венац, на 30 корака од места које је сам Змај одабрао за гроб побратиму Новаку Радонићу.

17 (4) јуна погребен је Змај о трошку Матице Српске, Српске Књижевне Задруге и друштва Рад у Руми. Био је потребан посебан одбор да организује погреб коме су присуствовале толике корпорације и пзасланства, толики народ, да су новине писале о 12 до 15 хиљада присутних; који је, са говорима, трајао од подне до четпри сата по подне. Како је дан био диван, и маса света се покорила наредбама одбора, преобразно се погреб, по речима Симе Матавуља, у „јединственоу апофеозу; никада се дотле не виде така смеса стара и млада, неука и образована, проста и господског у заједници осећања и мисли“.

VI

Змај је пре смрти нацртао просту крстачу и на њу написао: Чика Змајова †. Али је још за његова живота у Карловцима основано друштво српских књижевника, новинара и уметника, под именом Змај. Добивши 1905 потврду правила, а и знатан легат од Змаја, то је друш-

тво мислило да не треба остати код просте крстаче, какву је у својој окромности желео Змај, да љубави народа према песнику љубимцу свом треба дати видан израз. Марта 1906 позвало је оно народ да прилаже, и парод се одазвао, те је над раком песниковом у лето 1907 подигнут камен.

Дотле, свршила се и оставинска расправа. Она је нешто дуже трајала зато што су песников брат Мита, и кћи брата му Ђуре, пајпре, искали инвентарисање оставине, а затим покушали оспоравити аутентичност тестаментa. Али нису у законском року подигли тужбу ради неваљалости опоруке, и котарски суд у Иригу је 9 маја 1906 завршио расправу у смислу тестаментa. Само, у »уручбену исправу« није унесено ауторско право Марце Костић, тестаментарне наследнице, домостројитељке Змајеве, па је то и данас сметња да се објави тако потребан избор Змајева књижевнога дела.

VII

Тачним казивањем живота најбоље се човек карактерише. На пређашњим листовима ове књиге речено је више згода из живота Змајева које лепо карактеришу племениту душу његову, а нису пређутане ни пеге без којих нема lika људског. Мало је шта, према томе преостало да се дода.

Прво, рећи ћемо још неку о физичкој појави песника. То можемо зато што је колега му и пријатељ, Д-р Лаза Стапојевић, имао лепу амбицију да потоњим параштајима сачува таку слику Змајеву, »као да га жива пред собом виде«. Па је забележио да је Змај био осредњег израста (видели смо да је сам наручно лес 1·72м. дуг), »више сухоњав него крупан; био је гибак у телу, ход му је био еластичан, брз, а кораци мали па спитни; носио је редовно штап — као што то чини велика већина лечника — тек више обичаја ради, али се није много поштапао. Кад, би на улици застао, да с киме говори, одмах би забацио обе руке и штап за леђа и мало се напред погнуо. Лице му је било потпуно правилно, — може се

рећи баш лепо, — коса густа, загаспта, у старијим годинама доста проређена и јако прогрушана, готово сасвим седа, очи граорасте, увек приправне на смех. У млађим је годинама баш доста пушпо, али је у последње доба и с тим ударио јако натраг, да не кваре и онако злочесто варење у стомаку. Он је врло рано погубио већину зуба. Док је био млад и имао све зубе, био му је глас звонак и јасан — од прилике други тенор — а од кад је погубио зубе, почео је шушкетати“.

Грахорасто око Змајево спомиње и Буда Будисављевић, а Лаза Костић је забележио да је Змај био „виљави, лепушкасти, милокрвни младич“.

И о ђуди и нарави Змајевој је писао Лаза Костић: „умиљати, угодљиви, духовити дружбеник. . . шаљивчина, доскакало и приклапало, пецкало што за сваки нехотице дубљи убодац одмах има готов творац, што свакој раници нађе метем, свакој увредици устук и загладницу“.

Другим речима, то исто је забележио и Д-р Станојевић: „Срца је био голубијег; у њему ни најмањег кутња за пакост, злобу, завист и освету; и сувише скроман и у јелу и оделу, и у стану и у намештају“.

Весео, добра срца, био је добар и пожртвован пријатељ. Он држи душу листу Комарцу, коме је само главни помоћник; календар Приклапало је скоро цео његов, а издају га он и Рајковић; он помаже Рајковићу да покрене лист Рен који ће конкурисати Змај-у. Његова несебичност нарочито пада у очи, кад му се читају позиви на претплату. Он позива скупљаче претплате, нека без наметања напомену свом кругу да његов лист још излази.

Или, он позива претплатнике да, пошто су се снабдели пужнијим потребама, претплатили Заставу, Народ, Глас народа, Младу Србадију, Панчевца, Раденика, Домаћег Лекара, Сељака и т. д.; ако су приложили на позориште, на потопљенике, онда нека рекну: куд је отишло јуне, нек иде и уже, па нека претплате и његову Жижу.

Међутим, ту су му особину касније, политички про-

тивници хопорисали тиме што су му замерали да је он страшно „опих 100 ланаца земље што му је отац оставио“.

Добар у приватном свом животу, у јавном раду је био и строг и праведан. На папирњу на ком је нацртао дрвену крстачу какву жели на свом гробу, нађен је и овај запис Змаја пред смрт: »Питао свакоме личну ми увреду, ал даље не смем!« Тако је радио целог века свог. Све је питао, само не огрешења о народност и слободу. „Плаћена пера и продане дуне“, ласкавци династијани, пиниони и жандарми, па били они мађарски или Кнез Михајлови, Краљ Милана и напредњаци, Герман Анђелић и издајнице, «Аца, Јота и Тока», осетили су велику онтрину Змајеве сатире. Имајући неких тридесет година свој лист, он је из дапа у даш делно похвале и укорѣ са ретком једном правичношћу и с особитим тактом. Јединствен уредник, Змај је боље него нико знао „кад се треба смејкати, кад смешити, кад осмехнути, кад подсмехнути, кад горко, кад слатко смејати“. У том написрању казне ишао је Змај до виртуозности, па су његови листови, поред министра строгости, одиста имали и свог министра правичности, нити се у њима топузом замахивало на онога, ко се може швигаром опоменути.

Добар човек у приватном животу, био је Змај ја ним својим радом узорит син народа југословенскога беспрекоран грађанин света.

VIII

И песник. Јер он је то био. То му је признала, видели смо, наша критика још пре седамдесет година, а цео народ, писмени и неписмени, млади и стари, потврдио за ових седамдесет година, крстећи своје доживљаје његовим речима, објашњавајући живот његовим стиховима, гледајући свет кроз његове песме.

Споменули смо критику, па ћемо рећи како се она држала према Змају. Доста рано, већ 1863, она му је замерила много превођење, нарочито превођење с мађарског, причем „да је оригинал мађарски увек слабији био од

превода Јовановићевог“. И то је била једна од најоправданијих примедба на Змајев књижевни рад. 1866, њу је уважио и Јагић.

Затим, има већ читава мала литература о Змајевим преводима и о његову начину превођења. Иако нам изгледа да најновија мишљења о томе нису и најтачнија, прећи ћемо преко тог питања, признајући да су преводи Змајеви мање потребан један доказ о његову песничком дару; да би они могли прославити преводиоца који се не би звао Змај, али да у Змајевој слави једва има места за овај лист лавора. Надамо се, зато, да они неће више бити ни штампани.

Рано су се јавили и критичари Змајеве политичке, пригодне појезије. Још године 1861 брани Ђорђе Рајковић Милету (тако се Милетићевац Змај потписивао под политичке песме) од опомена неког Мила (а то је валда Бранков Миле, Хаџић-Светић) који је Змаја световао:

Комарца се ти окани на издаји што солидно . . .
Ову опомену је и онет усвојио Јагић: »Штета што се тај надарени pjesник и сувише хумористиком бави те трони силе своје на Змаја, гдје би нам по мојем мишљењу другим начином више помогао књижевности“.

Јагић је жалио губитке које да је имала књижевност од Змајева учења у политици. На својој катедри, он је заборављао *primus vivere*, заборављао да је књижевност једна од многобројних манифестација живота, да служећи животу, посредно песник служи и уметности.

Затим, Јагић 1866 још није постављао захтев да књижевност на српскохрватском језику буде и наша; да се може коментарисати подацима из наших архива, а не доживљајима наших етнoидиста на Сени. Змај хроничар нашег националног живота, одлагао је развод између нашег живота и наше књижевности.

После Јагића, дошли су другачији критичари. Ови нису говорили у име књижевности, него у име напредњачке странке, коју је Змај силно задужио својим нападима. Љубомир Њедић је дао прилике Ђорђу Попо-

вићу-Даничару да говори и пише о Змају песнику, да настави борбу коју је некад водио против песника као референт генерала Скудије и адлатус комесара Мајтепиља.

Када се данас чита оно што је Недић писао о Змају, тешко је разумети узбуну коју је то писање изазвало пре 40 година. Иако руковођен некипљевим побудама, љутит на Змаја политичара, Недић је Змају признао скоро све што му се може признати. Одрекао му је само једно: место поред Ђуре Јакшића, док је догле Змај често стављан пред Јакшића.

Данас, после Недића и Кочића без анимозности, Јакшићу се уступа првенство. Он је маркантинја индивидуалност, и дао је десетак песама којима је заузео »далеко прво место у српско-хрватској лирици, дигао се до највише висине великих лиричара светске поезије«. Ко зна голубију ђуд Змајеву, и велико његово пријатељство према побратиму Јакшићу, признаће Јакшићу то првенство, без страха да ће се замерити сени његова, пријатеља Змаја. Ако Јакшић више значи у лирици, Змај више значи у нашем народном животу, па је зато увек био више популаран, а несумњиво остао један од најбољих српско-хрватских лиричара.

Једну заслугу треба Недићу признати: он је поставио питање о вредности Змајева књижевног рада. Нипита не чини што је он био неспособан да одговори на то питање. Дошли су одговори позванијих: Г Богдана Поповића, Лазе Костића, Јована Скерлића Г Вељка Петровића.

Несумњиво, најбоље књижевне анализе Змајевих песама објавио је досад Лаза Костић. И његова велика књига О Змају настала је из много нечистих побуда, а има и много нетачности, злобе и пакости. Инак, ко хоће да зна шта је позитивно и естетски вредно код лиричара Змаја, нека чита његову анализу песме Тајна Љубав, његову анализу I, XXVI и последњег Ђулића Увеока, Потопа, те Костићевих „мишљеница“ из Друге певаније и из Снохтица. То су трактати о појезији какве може дати само песник, „изасланик оног великог творца

на земљп“, како то лепо каже Костић. И није Д-р Светислав Стефановић једини коме је Лаза Костић отворио очи да у Змају нађе „правог великана не само српске него и светске лирике“.

Ако нам је Лаза Костић најбоље објаснио лиричара Змаја, песника о љубави и смрти, Скерлић је показао највише разумевања за „песника Слободе и Демократије“. Још за живота Змајева, јуна 1889, честитао је он, у име Београдске Великошколске Омладине, Змају педесет година »тако плодног, тако честитог, тако корисног рада«. Две године касније, Скерлић је писао о Змају као »славном представнику једне лепе епохе која је имала идеала и тражила смисла живота«. Три године касније, пишући некролог Недићу, Скерлић се оправдано бојао да ће име Недића потомству бити познато само као име »страшног и неправичног великог националног песника нашег“; и славно је праву, велику уметност која никада није писана за узак круг посвећених и љубитеља, него је увек својом простотом и искреношћу прожимала цело друштво, и увек живела у свима срцима, на чистом зраку, у великом простору. Те речи, ако су стигле до болеснога Змаја, могле су учинити да песник утешен склопи вредне руке своје, знајући шта га чека после смрти.

По смрти Змајевој, у књизи Омладине и њена књижевност, Скерлић је изградио постоље за лепу фигуру Змаја, и подробно је писао о „расписнику који је свој велики песнички таленат расковао у ситан пован и облато га трошио на дневне потребе свога народа. Али је речито писао о изузетно јаком песничком таленту код Змаја, о богатој, снажној песничкој души његовој која је увек свеж и бистар извор појезије; о богатству унутрашњег живота код Змаја, о гнпкости његова духа који је треперео под свима ветровима. „И Змај је за пола века био еолова харфа целог српског народа, певао што је осећало неколико наших нараштаја, и постао морални историк целог једног великог периода нашега народног живота најобилнији и најуниверзалнији песник српски“.

Споменули смо анализе Лазе Костића и укупни суд Јована Скерлића, уверени да ће се та два суда одржати и да ће Змај остати још дуго читан као велик лиричар и велик хроничар нашег народног живота, његов апостол, мисленик и пророк. Он већ има своје место у Пантеону Југословена; има га у друштву Гундулића, Филипа Вишњића, Доситеја и Мушкетера, Караџића, Бранка и Његоша, Мажурановића и Врза, и других мајстора нашег језика и учитеља народа нашег. То место му је, пре наших критичара, здравим и непогрешивим инстинктом својим дао народ, и он ће га имати докле год траје језик на ком је казивао племените своје националне, слободарске и социјалне тежње, сва културна своја и национална прегнућа.

Податке за овај есеј узео је писац из велике своје монографије о Змају, за коју није нашао издавача. А дошао је до њих прочитао све Змајеве часописе, календаре, па и ситнија издања, до којих се може доћи у Новом Саду (а заслугом Мише и Пера Поповића, оца и сина, у Новом Саду су најпотпуније сачувана Змајева издања). На другоме месту као извор стоји архив новосадског магистрата, затим архив Матице Српске, па Државна Архива у Новом Саду, архив српске црквене општине. Писац је, затим, добио и списе из разних архива у Братислави, Бечу, Пешти, па Цетинју, у Панчеву, у Пригу, у Загребу. Најзад, прочитао је и већ повелику литературу коју имамо о Змају било у расправама о њему, било у новинским чланцима и белешкама. На мношвици извора почива писчева нада да је у овој књизи дао поуздања и потпунија обавештења о Змају, него што би их читалац другде могао наћи.

САДРЖАЈ:

ГЛАВА I. Детинство и Младост.

Страна

Кућа и друштво у ком је песник рођен. — Родитељи песникови. — Основна школа какву је песник учио. — Гимназија. — Нови Сад пред Буну. — Мађаризација. — Пропаст и обнављање Новог Сада. — И филозофија и матура. — Ђаковање на универзитетима. — Песник 5

ГЛАВА II. Ђулићи и убоици им.

Служба у магистрату. — Ружа Личанин. — Уредник Јавора. — Надзиратељ Текедијанума. — Ђулићи убоици и Невен. — Друга породица Змајева. — Непрактичан лечник и књижевник-дилетант. — Издавачи и читаоци 43

ГЛАВА III. Змај и Народна Странка.

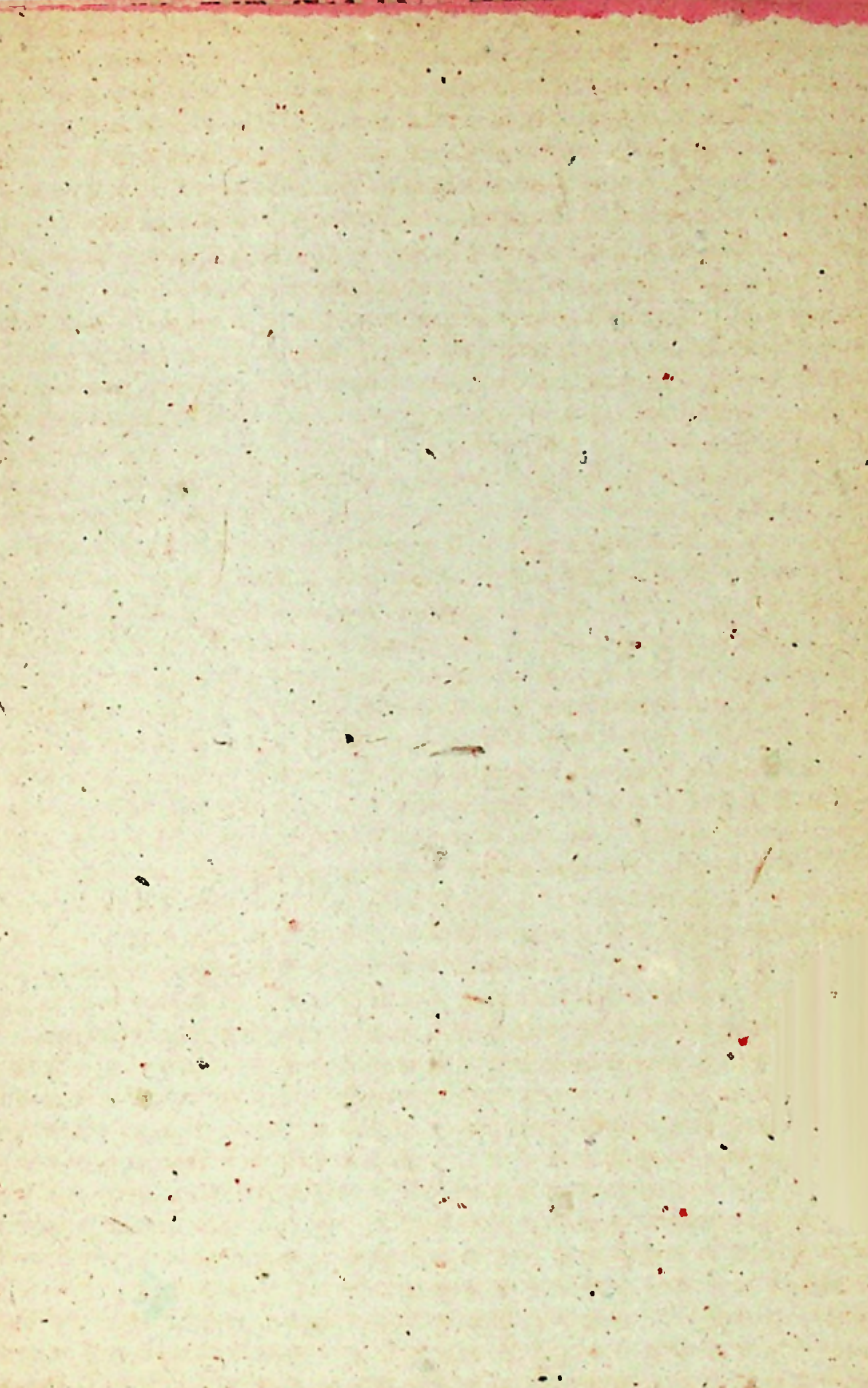
Диктатура Баха. — Сарадња с Милетићем. — „Милета“ у Комарцу. — Змај. — Песник чувар јединства Народне Странке. — Идеолог странке: републиканац и антиклерикал. — Југословен. — Змај и Штросмајер. — Змај и Србија. — Змај и Кнез Никола. — Змај и Милетић. — Прогони песника. — »Одметници« 65

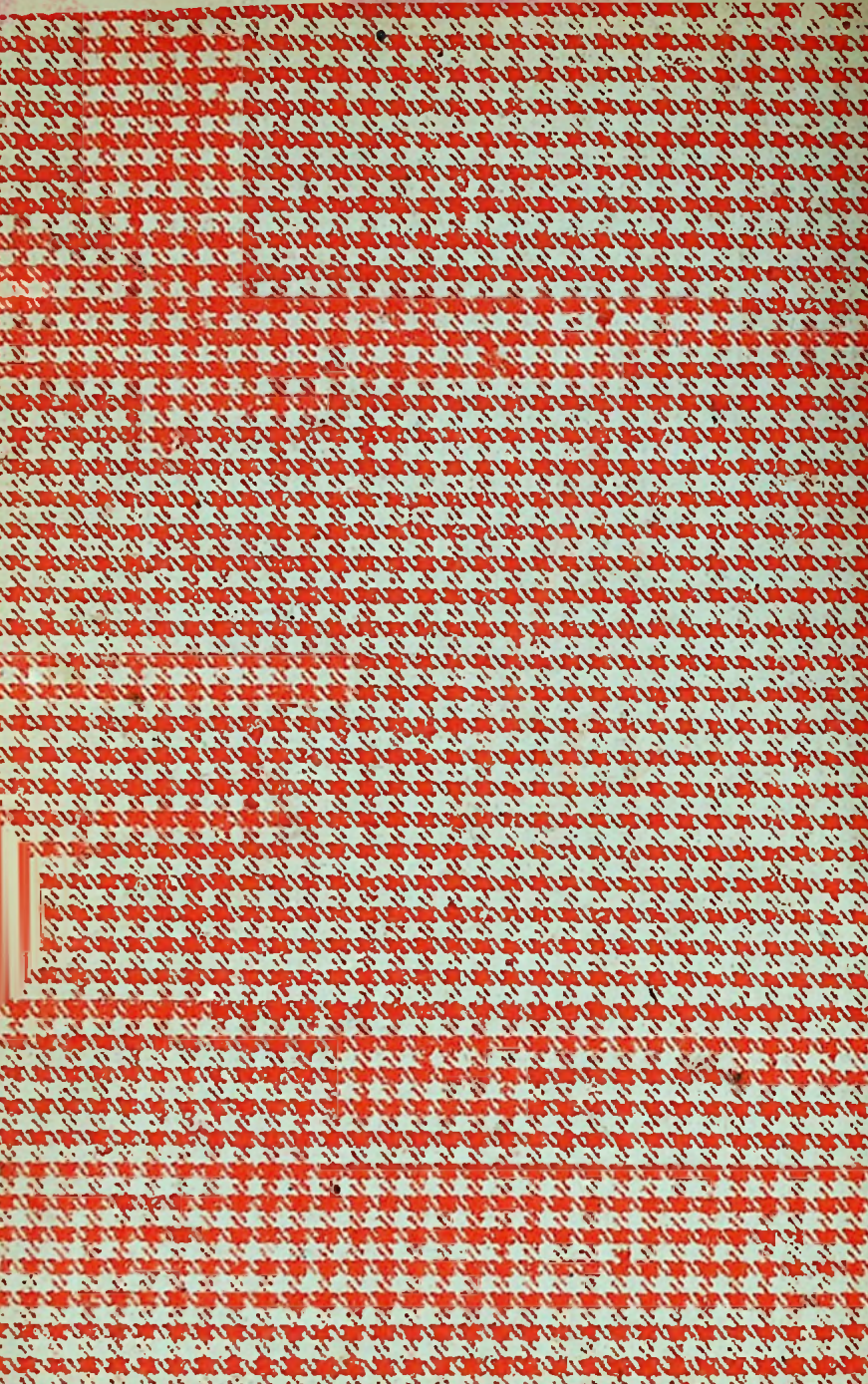
ГЛАВА IV. Змај и Нова Омладина.

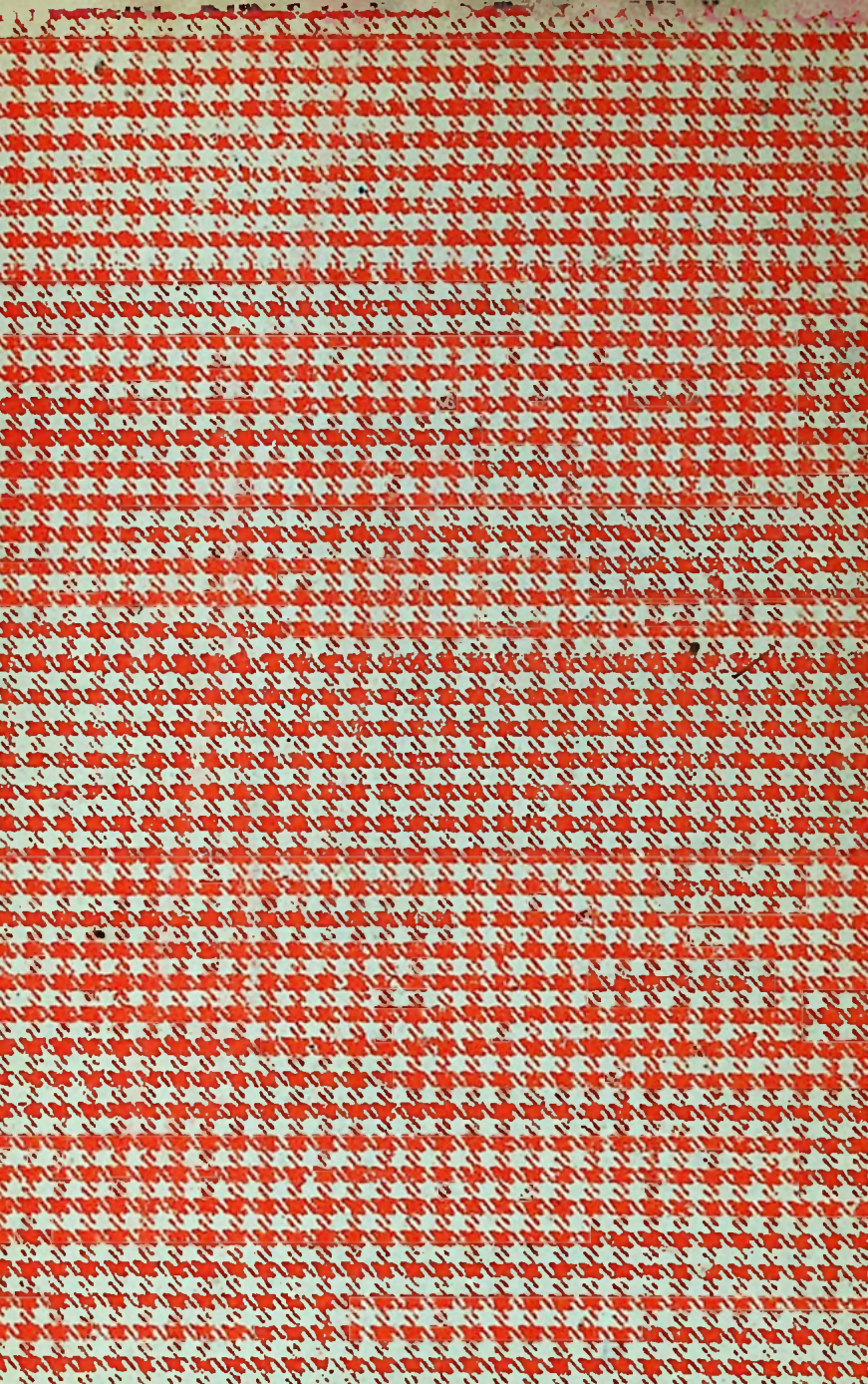
За живота и по смрти Светозара Марковића. — Зближење. — С Абуказемом и без њега. — Неуспело посредовање. — Стармали престаје. — Змај радикал. — Разплажење с Лазом Костићем. — Разплажење с Политом. 103

ГЛАВА V. Старост, смрт и бесмртност.

Старост долази. — Опет Невен. — Сарадња на Врачу Погађачу. — Снохватице. — Змај и фолклор. — Смрт и погреб. — Змај као човек и као песник. 133

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

CO 821.163.41.09

СТАЈИЋ В.

Јован Јовановић Змај

ЛИСКОВАЦ

000003682

COBISS ©